

ISSN 0131-775X

Економіка України

науковий журнал

5/2016

Головний редактор: ГЕЄЦЬ В.М. (академік НАН України)

Заступник головного редактора: КОРНІЄНКО І.В.

Редакційна колегія: БИСТРЯКОВ І.К. (д.е.н., проф.), БОРОДІНА О.М. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), БУДКІН В.С. (д.е.н., проф.), ГНИБІДЕНКО І.Ф. (д.е.н., проф.), ГРІНБЕРГ Р.С. (д.е.н., проф., член-кор. РАН, Росія), ГРИЦЕНКО А.А. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ДАНИЛЕНКО А.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЕРВЕ Ж.-Ж. (професор, Франція), ЄФИМЕНКО Т.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЗВЕРЯКОВ М.І. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), ЗИМОВЕЦЬ В.В. (д.е.н.), КОЛОДКО Г.В. (професор, Польща), КРЕДИСОВ А.І. (д.е.н., проф.), КУДРЯШОВ В.П. (д.е.н., проф.), ЛІБАНОВА Е.М. (д.е.н., проф., академік НАН України), МАЗАРАКІ А.А. (д.е.н., проф.), МАКСЮТА А.А., МАНЦУРОВ І.Г. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), МОЛДАВАН Л.В. (д.е.н., проф.), МЯРКОВСЬКИЙ А.І. (к.е.н.), НІКІТЕНКО П.Г. (д.е.н., проф., академік НАН Беларусі), НИЖНИК О.М. (к.е.н.), ОСАУЛЕНКО О.Г. (доктор наук з держуправління), ПАВЛЕНКО А.Ф. (д.е.н., проф.), ПАНЧЕНКО Є.Г. (д.е.н., проф.), ПАПАВА В.Г. (д.е.н., проф., академік НАН Грузії), ПАРНЮК В.О. (к.е.н.), РИБАК С.О. (к.е.н.), СІДЕНКО В.Р. (д.е.н., проф., член-кор. НАНУ), СТАТТЄВ С. (професор, Болгарія), ТАРАСЕВИЧ В. М. (д.е.н., проф.), ЧЕРНЯК О.І. (д.е.н., проф.), ШРЕТТЛЬ В. (професор, Німеччина), ЯКУБОВСЬКИЙ М.М. (д.е.н., проф.).

Editor-in-Chief: VALERIY HEYETS (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine).

Deputy Editor-in-Chief: IRYNA KORNIENKO.

Editorial Board: BYSTRYAKOV I.K. (Doctor of Econ. Sci., Professor), BORODINA O.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), BUDKIN V.S. (Doctor of Econ. Sci., Professor), GNYBIDENKO I.F. (Doctor of Econ. Sci., Professor), GRINBERG R.S. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the RAS, Russia), GRYTSENKO A.A. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), DANYLENKO A.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), HERVE J.-J. (Professor, France), EFYMENKO T.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZVERYAKOV M.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), ZYMOVETS' V.V. (Doctor of Econ. Sci.), KOLODKO G.V. (Professor, Poland), KREDISOV A.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), KUDRYASHOV V.P. (Doctor of Econ. Sci., Professor), LIBANOVA E.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Ukraine), MAZARAKI A.A. (Doctor of Econ. Sci., Professor), MAKSYUTA A.A., MANTSUROV I.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), MOLDAVAN L.V. (Doctor of Econ. Sci., Professor), MYARKOV'S'KYI A.I. (Cand. of Econ. Sci.), NIKITENKO P.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Byelorussia), NYZHNYK O.M. (Cand. of Econ. Sci.), OSAULENKO O.G. (Professor, Doctor of Sci. on State Management), PAVLENKO A.F. (Doctor of Econ. Sci., Professor), PANCHENKO Ye. G. (Doctor of Econ. Sci., Professor), PAPAVAL V.G. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Academician of the NAS of Georgia), PARNYUK V.O. (Cand. of Econ. Sci.), RYBAK S.O. (Cand. of Econ. Sci.), SIDENKO V.R. (Doctor of Econ. Sci., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine), STATTEV S. (Professor, Bulgaria), TARASEVYCH V.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor), CHERNYAK O.I. (Doctor of Econ. Sci., Professor), SHRETTL' V. (Professor, Germany), YAKUBOV'S'KYI M.M. (Doctor of Econ. Sci., Professor).

Рекомендовано до друку Редакційною колегією журналу
(протокол № 9 від 19 квітня 2016 р.)

Recommended for publication by the Editorial board
(Minutes № 9 of April 19, 2016)

При передруку посилання на журнал "Економіка України" обов'язкове.

While using refer to "Economy of Ukraine" is obligatory

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
МІНІСТЕРСТВА ЕКОНОМІЧНОГО
РОЗВИТКУ І ТОРГІВЛІ УКРАЇНИ,
МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Економіка України

5 (654)

ТРАВЕНЬ

2016

**Видається
з вересня
1958 р.**

Виходить щомісяця

З М І С Т

Стор.

НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

- ЕЩЕНКО П. С.** — До інновацій та стратегічних пріоритетів шляхом
об'єднання “невидимої” та “видимої” руки 3
- БУЛКІН І. О.** — Коли ускладнення не є виправданим 17

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

- ІЛЬНИЦЬКИЙ Д. О.** — Науково-освітня інфраструктура як детермінанта
глобального конкурентного лідерства 23

ФІНАНСИ. ПОДАТКИ. КРЕДИТ

- ШАБЛИСТА Л. М.** — Тенденції концентрації власного капіталу
та механізми його зростання в реальному секторі економіки України 40

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

- ЧЕХОВ С. А., ЧЕХОВА І. В.** — Основні тенденції на ринку ріпаку України 55

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

- УЛИЦЬКИЙ О. А., СУХІНА О. М., КРОТИНОВА М. В.** — Екологізація
вуглевидобувного виробництва: розробка управлінських рішень
на основі методу “seven new tools” 64

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

- РОМАНОВА Т. В.** — Історичний процес формування структурної політики
України 78

РОЗДУМИ ПУБЛІЦИСТА

- КОВАЛЬЧУК Т. Т.** — Бідність працюючого населення — драматична
реальність українського сьогодення 90

-
- РЕЗЮМЕ** (англійською мовою) 98

THE SCIENTIFIC JOURNAL
OF THE MINISTRY OF ECONOMIC
DEVELOPMENT AND TRADE OF UKRAINE,
MINISTRY OF FINANCES OF UKRAINE,
AND NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Economy of Ukraine

5 (654)

MAY

2016

It is monthly published
since September
1958

CONTENTS

Pages

SCIENTIFIC DISCUSSIONS

- ESHCHENKO P. S.** – About innovations and strategic priorities on the way
of the union of the “invisible” and “visible” hands 3
- BULKIN I. O.** – When a complication is not justified 17

GOVERNING THE ECONOMY: THEORY AND PRACTICE

- IL'NYTS'KYY D. O.** – The scientific educational infrastructure as a determinant
of the global competitive leadership 23

FINANCES. TAXES. CREDIT

- SHABLYSTA L. M.** – The trends of concentration of the equity capital
and the mechanisms of its growth in the real sector of Ukraine's economy 40

QUESTIONS OF THE DEVELOPMENT OF AIC

- CHEKHOV S. A., CHEKHOVA I. V.** – Key trends on the market of rapeseed
in Ukraine 55

ECONOMIC PROBLEMS OF THE NATURE MANAGEMENT

- ULYTS'KYI O. A., SUHINA O. M., KROTYNOVA M. V.** – Ecologization
of the coal-mining: the development of managerial decisions on the basis
of the “seven new tools” method 64

FROM THE HISTORY OF ECONOMIC IDEAS

- ROMANOVA T. V.** – The historical process of formation of the structural policy
of Ukraine 78

THOUGHTS OF PUBLICISTS

- KOVAL'CHUK T. T.** – Poverty of the working population is the dramatic reality
of Ukraine's present life..... 90

-
- SUMMARIES** 98

П. С. ЄЩЕНКО,
*професор, доктор економічних наук,
науковий консультант відділу економічної соціології
Інституту соціології НАН України
(Київ)*

**ДО ІННОВАЦІЙ ТА СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ
ШЛЯХОМ ОБ'ЄДНАННЯ
“НЕВИДИМОЇ” ТА “ВИДИМОЇ” РУКИ ***

Розкрито причини сучасної кризи в Україні, роль у цьому економічної теорії та квазіринкової моделі. Обґрунтовано необхідність зміни парадигми економічного розвитку країни та її повороту до моделі, що з'єднує соціальний ринок і план.

Ключові слова: економічна теорія, периферійна економіка, модель ринку, інновації, стратегія, планово регульована економіка.

P. S. ESHCHENKO,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Sci. Consultant of the Department of Economic Sociology,
Institute of Sociology of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

**ABOUT INNOVATIONS AND STRATEGIC PRIORITIES
ON THE WAY OF THE UNION
OF THE “INVISIBLE” AND “VISIBLE” HANDS**

The reasons for the current crisis in Ukraine and the roles of the economic theory and the quasimarket model are clarified. The necessity to change the paradigm of country's economic development and to turn to the model joining a social market and a plan is substantiated.

Keywords: economic theory, marginal economy, model of market, innovations, strategy, plan-controlled economy.

На фоні соціально-економічних показників в Україні у пострадянський період виникають сумніви з приводу доцільності та ефективності здійснюваної неоліберальної політики, як і впевненості у стрімкому розвитку економіки, її структурному перетворенні, а також процвітанні нашого народу в недалекому майбутньому. Підтвердженням тому слугують реалії життя, що склалися на початок 2016 р. У нинішніх умовах різні заяви про початок піднесення народного господарства і про соціальні зміни є необґрунтованими. На думку ряду аналітиків, до найважливіших належать проблеми, пов'язані з необхідністю відбудови індустрії, адекватної вимогам сучасних НТР, науки, освіти, медицини, соціальних стандартів, що є можли-

© Єщенко Петро Степанович (Eshchenko Petro Stepanovych), 2016; e-mail: p.eshchenko@ukr.net.

* Матеріал публікується у порядку дискусії, започаткованої академіком НАН України В.М. Гейцем статтею “Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України” // Економіка України. – 2014. – № 12. – С. 4–19.

вим на базі політики розвитку. З нашої точки зору, така політика може виникнути за умови подолання хибних міфів про виняткову ефективність приватної власності та ринку, які здатні усе розставити по своїх місцях, а також наукового обґрунтування стратегії соціально-економічного розвитку України.

Гіркі уроки економічної моделі спонтанного розвитку

Після переходу України на модель ринку "laissez faire", теоретичною основою якої слугує економічна теорія (економікс), минуло чверть століття. Період дуже значний (не тільки для життя кожної людини, але й для будь-якої країни), щоб оцінити достоїнства впроваджуваної моделі, побудованої на вільному ціноутворенні, прискорених роздержавленні та приватизації, відкритті кордонів для торгівлі, капіталу, робочої сили, інформації, а також на повній відмові від планової економіки і послабленні ролі держави. Розвитку економіки, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності, як і високого рівня життя, характерних для розвинутих країн з ринковою економікою, нашої країні, всупереч обіцянкам представників ліберальної теорії, досягти не вдалося. Більше того, сьогоднішні економіка країни і благополуччя переважної більшості українців є не сумірними з тими, що існували в період планового ведення господарства.

Тепер можна з упевненістю стверджувати, що результат спонтанних ринкових трансформацій в Україні без урахування специфіки соціально-економічних реалій і відповідних методів господарювання, які використовувалися багато років, виявився гірким і потребує глибокого вивчення. Без реальної оцінки становища в народному господарстві країни і вироблення науково обґрунтованих рекомендацій неможливо розробити "дорожню карту" для економіки України. Відповіді на ці запитання слід шукати як у колишній моделі соціально-економічного устрою нашої країни, так і в нових теоретичних підходах до обґрунтування нової економічно політики.

Впроваджувана модель не є ефективною, оскільки вона відображає корпоративні інтереси і не відповідає національним стратегічним інтересам України. Причини цього різноманітні, але головні з них зводяться до того, що трансформація економічної та політичної систем здійснювалася за спрощеною схемою адаптації до системи сучасного капіталізму і до глобалізації в інтерпретації Світового банку і МВФ. При цьому рушіями здійснюваної доктрини слугують представники корпоративно-бюрократичної коаліції, що прагне реалізувати свої (а не національні) інтереси, паралізуючи тим самим масові суспільні сили, які, намагаючись вижити, реально не здатні впливати на відтворення якісно нового суспільного ладу.

Нинішня ситуація в соціально-економічній сфері України зумовлена також тим, що з двох можливих шляхів економічного розвитку (мальтузіанського і шumpетеріанського, які утвердились у світі після Другої світової війни) обрано перший. Він призначений для перетворення "нових ринкових економік" на постійних поставальників дешевої сировини, без якої не може існувати сучасний "цивілізований капіталізм". З одного боку, завдяки такій запрограмованій спеціалізації в розвитку, країни "центру" в результаті шumpетеріанської економічної активності отримують постійно зростаючу віддачу, а технологічні зміни в них приводять до зниження вартості виробництва і тим самим відкривають можливості для одержання технологічної ренти, яка у принципі може розподілятися між капіталістами, найманими робітниками і урядом. З іншого боку, "периферійні" країни після проходження певної точки у своєму розвитку за мальтузіанською траєкторією неминуче зіштовхуються

з підвищенням витрат на одиницю продукції. Це головний вмонтований в економіку країн — експортерів сировини механізм, який не дозволяє їм вирватися з пастки бідності за відсутності національного виробничого сектору та веде до соціально-економічної поляризації багатих і бідних країн [1].

Економічний розвиток уже далеко відійшов від теоретичних постулатів неолібералізму, який вважає головним рушієм господарської діяльності людей “корисливий інтерес” в умовах чинності стихійних законів економічного розвитку. Вільному ринку, який створив умови найбільшого сприяння для діяльності ТНК і фінансового капіталу, настає кінець. Багато країн дедалі більше концентрують ресурси на стратегічних напрямках, використовуючи для цього значні бюджетні кошти, стратегічне планування, промислову та інноваційну політику, збільшення частки суспільних благ, які виробляються, розподіляються і споживаються не за законами ринкової економіки. І ті країни, що відійшли від неоліберальної моделі та перейшли на неоекснсіанську і неошумпетеріанську моделі, використовуючи визначальну роль держави в економічному розвитку, створили сприятливі умови для модернізації своїх економік (до цих країн належать Японія, Південна Корея, Сінгапур і Китай).

Досвід ринкових перетворень в українській економіці, апробований у країнах з розвинутою економікою, яка базується на неоліберальній теорії, переконує в тому, що прискорений перехід з планово-директивної моделі на ринкову виявився деструктивним. Це усвідомлюють дедалі більша кількість вчених, у тому числі і в Україні. “Проблеми, що виникли у даний час в економіці України, — пише М.І. Зверяков, — породжені значною мірою попередньою економічною системою. У пострадянський період вони набули свого нового розвитку. Тому не можна дистанціюватися від минулого шляхом лише його рішучого руйнування і осуду, демонструючи тим самим нібито схильність реформам... Більшість наших сучасних економічних, політичних, моральних проблем небачено загострилися у результаті відвертого ігнорування минулого. Одним з найбільш грізних нагадувань про неприпустимість ігнорування минулого соціально-економічного розвитку стала криза української економіки” [2, с. 11].

Розглянемо специфічні причини спаду української економіки, зумовлені, на нашу думку, попередньою моделлю соціально-економічного устрою.

1. Матеріальною основою спаду слугували диспропорції, що накопичилися у народному господарстві України як у складовій єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

2. Поштовхом до спаду стали заходи щодо дестабілізації економічного управління ще в радянський період.

3. Спад виявився некерованим після проведення неадекватних монетаристських “радикальних експериментів”, позначених лібералізацією цін на початку 1990-х років.

4. Заходи, що застосовувалися після здобуття Україною незалежності, назвати “економічною реформою” не можна, оскільки вони спрямовані переважно на демонтаж колишньої, планової, системи управління, поділ колишньої загальнонародної власності, а не орієнтовані на творчі дії з реформування української економіки і стимулювання її ефективного зростання.

І все ж радикалізм неоліберальних перетворень спричинив невідворотність ситуації. Вона полягає в тому, що ринки незмінно починають жити своїм життям. “Ними, як зазначає Джозеф Стігліц, неможливо з легкістю командувати. Межа

можливостей контролю над ринками — це встановлення правил гри, причому прозорим способом. Будь-яким ринкам потрібні правила і регулювання. Хороші правила можуть допомогти стабілізувати ринки. Погано продумані правила — не важливо, наскільки благими були наміри, — можуть викликати зворотний ефект. Крім того, те, що відбувається на ринках, може бути лише дуже віддалено пов'язане з реальною економікою. Цю тезу добре ілюструє остання Велика рецесія. Хоча на фондовому ринку США спостерігалось рішуче піднесення, в реальній економіці тривала стагнація” *.

Набуті нами уроки переконують у тому, що впроваджувані в українську економіку — без урахування специфіки багаторічного досвіду планомірного ведення господарства — механізми ринкової моделі, розробленої за лекалами неоліберальної теорії, сприяли прискоренню занепаду у країні, посиленню майнової нерівності її громадян, зростанню бідності та корупції. Ринковий механізм перетворив національну економіку на периферійну, спрямовану в основному на обслуговування розвинутих країн у ролі сировинного придатка. На європейському ринку продукція вітчизняної індустрії не є конкурентоспроможною, оскільки приблизно 4/5 її устаткування в експортних галузях було створено понад 30 років тому. Держпідприємства, що перейшли після роздержавлення і приватизації у приватну власність, не модернізовано з огляду на те, що їх власники не інвестують у нову техніку і технологію, а вивозять одержаний прибуток до офшорів. Останнє зумовлено, по-перше, тим, що в нашій країні витрати виробництва (насамперед, ціна робочої сили) є найдешевшими на Європейському континенті, а це дозволяло їй продукції до недавнього часу бути конкурентною, і по друге — необхідністю не втратити нажитий “непопулярною працею” капітал у боротьбі з олігархами.

Не викликає сумнівів, що в умовах досягнення миру і встановлення порядку та законності в Україні капітал (і в тому числі іноземний) повертатиметься в національну економіку, оскільки рушійним мотивом ринкової економіки є прибуток. Він і штовхатиме ТНК до нашої країни з трудовозатратною економікою. Вся справа в тому, в які саме галузі спрямується такий капітал. Очевидно, що це будуть сировинні галузі, а не високих інформаційних технологій, машино-, судно- і авіабудування тощо. У кращому випадку для того, щоб законсервувати нашу економіку як периферійну, розвиватиметься “викруткове виробництво” (тобто складальні цехи ТНК). Дії таких цехів є очевидними: по-перше, заробітна плата — головний компонент витрат виробництва — залишиться низькою; по-друге, вироблювану продукцію буде реалізовано на внутрішньому ринку. Отже, при цьому і прибуток забезпечено, і ринок захоплено.

Якщо виходити із сутності неоліберальної теорії, яка вважає прибуток показником ефективності, то в такому випадку національна економіка вже тепер є і ефективною, і новаторською. Адже в Україні кількість доларових мільярдів на 100 млрд. дол. ВВП є більшою, ніж у країнах G-8, БРІКС, у Південній Кореї та у 5 країнах з найвищим рівнем життя (Норвегії, Швейцарії, Канаді, Швеції та Новій Зеландії). Список перших 50 багатіїв оцінюється у 59,5 млрд. дол. У першій десятці рейтингу — самі мільярдери, які “тягнуть” разом на 37 млрд. дол. Незважаючи на деяке скорочення капіталів 10 найбагатших людей країни останнім часом, їх “вага” в економіці, як і раніше, є дуже істотною: 37 млрд. дол. становлять 20,3%

* Китай на ухабах нової реальності [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.epravda.com.ua/rus/columns/2016/01/29/578670/>.

ВВП (або 26% валового зовнішнього боргу) України *. При цьому підкреслимо, що жоден з українських мільярдерів, які стали такими за дуже короткий період, не став нобелівським лауреатом, не створив всесвітнє павутиння — як Т. Бернерс-Лі або У. Шоклі (винахідник транзистора), які так і не перетворилися на багатіїв.

Таке становище зумовлене неоліберальною політикою і ліберальними технократами, які, виконуючи програми, накреслені МВФ, впроваджували їх у народне господарство країни. Це дозволило подібним управлінцям-виконавцям стати олігархами, які мають як економічну, так і політичну владу. Очевидно, що подібна політика, як і боргова доларова економіка України, повністю влаштовує вітчизняних мільярдерів-олігархів. “Реіндустріалізація” та “інновації”, що звучать з їхніх вуст, — це словесний туман для привласнення доларових потоків, які беруться в борг з метою підтримання “своїх” банків і корумпованого бізнесу. Немає жодних сумнівів, що саме така політика призвела до розколотого суспільства, в якому на практиці його мізерна частина стали власниками всього, що було створене всіма поколіннями нашої країни, а переважна більшість проживають або доживають на мізерні зарплати, пенсії та соціальну допомогу. До цього слід додати, що на початок 2016 р. державний і гарантований борг України становив 1,7 трлн. грн. — при тому, що доходи держбюджету заплановано в сумі 595,1 млрд. грн., а виплати по державному боргу в нинішньому році Міністерство фінансів України оцінило у 234,26 млрд. грн. Очевидно: якщо тенденція обслуговування держзапозичень збережеться, то це призведе фінанси країни до дефолту.

Як видно, причини, що лежать в основі застиглої в коматозному стані економіки України, є різноманітними. До них слід також віднести невизначеність майбутнього; ідеологію індивідуалізму, яка породжує егоцентризм; тотальну корупцію; недовіру до різноманітних партій, жодна з яких не має монополії на владу і бореться за неї, а не за розвиток країни і процвітання українського народу. Проте, на нашу думку, головну причину слід шукати, в першу чергу, в економічній політиці, побудованій на неоліберальній теорії. Така політика не має майбутнього не тільки в нашій країні, але й у світі, про що свідчать як стан справ у світовій економіці, так і висновки незаангажованих вчених-економістів. “За останні 25 років ми в більшості своїй стали жертвами неолібералізму, цієї великої утопії, що домінувала в суспільній і особливо в економічній думці ХХ століття. Проте, на щастя, ця ідеологія і доктрина, політика і практика зжили себе, а фінансово-економічна криза, що поширилася світом у 2008–2009 рр., ще більшою мірою прискорила її занепад. Це не та теорія, і тим більше не та політика, і не ті цінності, на які є сенс спиратись у майбутньому” [3, с. 166], — вважає відомий вчений і реформатор польської економіки Гжегож В. Колодко.

Цілком очевидно, що, не розв’язавши наведені суперечності, змінити ситуацію в економічній і соціальній сферах не вдасться. Найважливішу роль у цьому процесі може і повинна відіграти економічна теорія, яка в нашій країні, що стала на шлях незалежного розвитку, практично ігнорується і не затребувана для розробки економічної політики. Зумовлено це тотальним переходом ВНЗ (у тому числі тих, які готували економістів) від політичної економії до західної економікс, до американізації та європеїзації економічної освіти, що перетворює Україну на інтелектуальну колонію.

* Скромное обаяние олигархии [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://2000.net.ua/2000/forum/puls/99349>.

Необхідним є адогматичний підхід до економічної теорії

Західна економічна теорія, як і економічні знання минулого, не можуть дати відповіді на численні запитання сучасного світу, розділеного технологіями, різними рівнями і стандартами життя, моделями соціально-економічного життя. У багатьох країнах зростає втома, з одного боку, від нав'язуваної Заходом моделі, яку намагаються подати як універсальну, а з іншого — від спроб замінити традиції, ментальність, духовні цінності різних народів на так звані "загальнолюдські". З огляду на це, поглиблюються різноманітні суперечності у сферах культури і релігії. Тисячолітня історія і сучасна ситуація переконують у тому, що ціннісні відмінності — це об'єктивні суперечності між різними народами, які не можуть бути усунуті ринком і його будь-якою моделлю. Глобалізація також не сприяє розв'язанню багатьох існуючих і нових суперечностей. Сьогодні ми є свідками того, як розгортається боротьба інформаційна і технологічна, а також за численні спірні території та кваліфіковані кадри.

Особливу увагу привертає угода, яка підписана у лютому 2016 р. у новозеландському Окленді про Трансатлантичне торговельно-інвестиційне партнерство (ТАІІП) і передбачає створення зони вільної торгівлі за участі США і країн ЄС. На ці держави припадає 60% світового ВВП і 33% світової торгівлі. З урахуванням угоди Транстихоокеанського партнерства (ТТП) і набрання чинності обома цими документами вони контролюватимуть 73% світової торгівлі *. Аналітики зазначають також, що, крім двох трансокеанських партнерств, задум США включає в себе ще й третій елемент, про який згадують вкрай рідко. Це Trade In Services Agreement (TISA) — Угода про торгівлю послугами (УТП), яка передбачає, що з моменту введення її в дію "правила гри" на ринках послуг визначатимуться не національними державами, а певними наднаціональними інститутами. Держави втрачають право приймати будь-які закони і нормативні акти, що погіршують умови ведення бізнесу на ринках послуг. У першу чергу, УТП знищує соціальні функції держави (у сферах освіти, охорони здоров'я і комунальних послуг), які перейдуть до наднаціональних структур. Далі буде ліквідовано державне регулювання фінансового сектору економіки. Насамперед, це торкнеться систем страхування і банків, які також повинні регулюватися наднаціональними органами. Особливу увагу приділено сфері інформаційних послуг (ЗМІ, Інтернету, бібліотекам). УТП передбачає встановлення жорсткого контролю над населенням за допомогою ІКТ, які дозволять відстежувати відповідність громадян стандартам, встановленим наднаціональними інститутами (світовим урядом) **.

Визначаючи стратегію розвитку економіки України, необхідно враховувати і той факт, що світ стоїть на порозі четвертої промислової революції. На думку вчених, вона приведе до радикальних змін, зумовлених злиттям технологій і стиранням меж між фізичними, цифровими і біологічними сферами. Природно, що змінюватиметься і суспільство по всьому спектру його життєдіяльності (в тому числі економічної). Технологічні інновації справлять істотний вплив на матеріальне і нематеріальне виробництво, продуктивність праці та собівартість продукції (особливо у сфері комунікацій та у торгівлі). Отже, розвиток буде зовсім іншим. У цьому зв'язку виникає безліч запитань, серед яких першочерговими є: якою буде ро-

* Игры в демократию закончены. Финита ля комедия... 21.01.16 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/108546/>.

** Там же.

бота? які спеціалісти потрібні та хто їх готуватиме? що являтиме собою влада, і як вона управлятиме суспільством? які виникнуть у цьому зв'язку суперечності інтересів як усередині нашої країни, так і між країнами?

Сучасні економічні теорії не можуть відповісти на окреслені та багато інших запитань, таких актуальних для вдосконалення соціально-економічної політики і переходу суспільного розвитку на новий рівень, адекватний змінам, які відбуваються. Це усвідомлюють дедалі більша кількість суспільствознавців (у тому числі економістів). Тим часом досі дискурс серед економістів, політиків і господарників зводиться переважно до двох теоретичних позицій: одні, як і раніше, віддані ідеям централізованого планування, інші сповідають доктрину радикального лібералізму. Р.С. Грінберг і О.Я. Рубінштейн справедливо стверджують, що “обидва ухили є гіршими”. Незважаючи на популярність цих теорій, спільне між ними є очевидним — це теорії минулого століття [4, с. 12]. Впровадження їх у господарську практику стало істотною причиною неефективності українських перетворень, прорахунків у прогнозах і серйозних поразок у соціальній сфері.

Незважаючи на це, в Україні — при великій кількості партій, жодна з яких не має монополії на владу, — ігнорується усіляка теорія. Усі розмови зводяться до необхідності інтегруватися у світову економіку на славнозвісному “здоровому глузді”, який кожна з цих партій розуміє по-своєму.

Економічна сфера — тільки одна із складових життя людей, яка має бути органічною іншим його складовим. Отже, сьогодні потрібні як нова модель соціально-економічного розвитку суспільства, так і нова модель гуманізму, спрямована на відродження моральності, без якої немислимим є життя і яку можна створити шляхом об'єднання зусиль представників усіх соціальних наук. До цього схиляються дедалі більша кількість дослідників. Т. Пікетті — нова зірка світової економічної науки, який увійшов до списку найвпливовіших інтелектуалів світу, — пише: “Скажемо прямо: економічна наука так і не позбавилася від дитячої пристрасності до математики і суто теоретичних і нерідко дуже ідеологічних міркувань, які перешкоджають історичним дослідженням і зближенню економіки з іншими соціальними науками... Насправді економіці взагалі не слід було відокремлюватися від інших соціальних наук: вона може розвиватися тільки в їх рамках. Ми надто мало знаємо про соціальні науки для того, щоб так нерозумно ділити їх на відособлені дисципліни. Очевидно, що для досягнення прогресу в таких питаннях, як історична динаміка розподілу багатств і структури соціальних класів, необхідно діяти прагматично і використовувати методи і підходи, застосовувані істориками, соціологами і політологами, тією самою мірою, якою використовуються методи і підходи економістів” [5, с. 50].

Водночас не можна забувати, про що вже говорилося, що майбутнє базується на досвіді минулого — такою є діалектика розвитку. Майбутнє проглядається через минуле. Підтвердженням цьому слугує той факт, що в історичному минулому як ринок, так і план відіграли значну роль у розвитку економіки, в її модернізації та підвищенні рівня життя людей у багатьох країнах світу. Ринок, будучи одним із способів координації економіки, має різні моделі — ліберальну, соціальну, скандинавську та ін. — залежно від масштабів державного регулювання. За свою майже 500-річну історію він не тільки еволюціонував, але й був “локомотивом” історичного прогресу. Навряд чи це можна заперечувати, як і те, що притаманна ринковій конкуренція — дуже жорстка річ, яка породжує переможців і переможених.

Ринкова економіка зазнає систематичних криз, внаслідок чого реальне життя розвивається стрибкоподібно і суперечливо.

З переходом до постіндустріальної цивілізації багато авторитетних вчених вважають, що епоха побудови ринку закінчилася. Ця позиція аргументується у Е. Тоффлера [6, с. 262]. На його думку, людство, принаймні, 10 тис. років створювало всесвітню мережу обміну – ринок. Останні 300 років, із самого початку Другої хвилі, цей процес відбувався з шаленою швидкістю. Три століття ми вкладали у творення цієї мережі колосальну енергію. Сьогодні усі ці форми ринкової експансії досягли своєї межі. У книзі "Третя хвиля" Е. Тоффлер уточнює свою позицію: "Тепер, коли основне завдання побудови ринку практично завершено, величезну енергію, яка раніше спрямовувалася на створення всесвітньої ринкової системи, можна буде вжити на інші цілі" [7, с. 493]. Такі зводяться до постекономічної цивілізації, яку він характеризує як "транsrинкову" (transmarket civilization). Подібну точку зору поділяють Д. Белл, В.А. Іноземцев та інші.

Суспільствознавці, критикуючи теорії так званих "буржуазного лібералізму" і "реального соціалізму", які є відображенням двох сторін індустріального суспільства, також пропонують чимало гіпотез майбутнього світоустрою. Так, Б.М. Кузик і Ю.В. Яковець обґрунтовують, що епохальною інновацією першої половини ХХІ ст. стануть передбачення П. Сорокіна, і відбудеться перехід до інтегрального соціокультурного устрою [8, с. 39–40].

Гіпотезу про інтегральну постіндустріальну економіку Ю.В. Яковець розвиває на основі підходу Е. Тоффлера до майбутнього ринку, який полягає в тому, що до кінця ХХ ст. історичний процес побудови ринку завершено, а "третя хвиля" створює першу в історії "транsrинкову" цивілізацію. Під словом "транsrинкова" він розуміє цивілізацію, здатну поставити на порядок денний нові завдання, оскільки ринок уже побудовано. Набуде розвитку "виробництво для себе", що "веде до демократизації хоча б деяких видів діяльності, тим самим змінюючи роль ринку в житті суспільства... Виникнення "виробництва для себе" вказує на необхідність економіки, яка не буде схожою на економіки першої або другої хвилі. Але в новому історичному синтезі сплавить воедино характеристики обох" [9, с. 262]. Це дає Ю.В. Яковцю підставу зробити висновок, що в даному випадку "йдеться про інтегральну, постіндустріальну економіку. У постіндустріальній, інтегральній цивілізації буде піднесено роль *солідарної економіки*. Під нею я розумію "виробництво для себе", вільне як від ринкових категорій і механізмів, конкурентної боротьби, так і від диктату держави та бюрократичного свавілля чиновників. Сутність солідарної економіки зводиться до колективного саморегулювання процесів відтворення групою взаємозалежних осіб для задоволення власних потреб та інтересів і забезпечення на цій основі найбільш ефективного використання ресурсів" [9, с. 262–263]. Він вважає, що тенденції "виробництва для себе" наростатимуть, підвищаться частка і значущість солідарної економіки, яка, проте, не замінить ринок, а доповнюватиме його, забезпечуючи важливі сфери життєдіяльності людей і сімейної економіки.

Оригінальну позицію відстоює А.С. Гальчинський. Вчений підкреслює, що він поділяє точку зору Е. Тоффлера про те, що, втрачаючи провідні позиції, ринок зберігає свій позитивний потенціал. На думку А.С. Гальчинського, він проявляється у формі конвергентного ринку. На рівні традиційної економіки, економіки виробництва матеріального багатства, зберігають свою цінність механізми класичного конкурентного ринку. Одночасно трансформації нової соціоекономіки де-

монструють функціональну неадекватність конкуренції. Конкурентний ринок ґрунтується на логіці “соціального дарвінізму”, на принципі “нехай загине слабкий”, “виживає тільки сильніший”. Альтернативою йому є нова функціонально-неортодоксальна модель ринкових відносин — конвергентний ринок. Його специфічність полягає у встановленні відносин партнерів з приводу “виробництва” інформації та знань, примноження інтелектуального багатства, механізму накопичування і реалізації людського та соціального капіталу. У площині відповідних відносин взаємодіючі суб’єкти ринку не поглинають один одного, не уніфікуються і не втрачають оригінальність, залишаються самими собою.

Автор, розуміючи, що конкуренція — рушійна сила, яка зникнути не може, наводить таку аргументацію: конвергенція, як і конкуренція, — це теж змагання в економіці та соціальному житті, проте воно не передбачає підкорення слабого сильному. Конвергенція — це атрибут вищого рівня еволюції, це відносини з партнером як з особистістю, як із своїм однодумцем [10, с. 305–307]. По суті така точка зору зводиться до того, що в матеріальному виробництві ринкові відносини і конкуренція залишаються, а в нематеріальному їм місця немає. Виникає запитання: як ці сфери виробництва взаємодіятимуть і обмінюватимуться — на ринковій основі або як особистість з особистістю? Очевидно, що доти, доки не стерлися відмінності між фізичною і розумовою працею, без ринкових відносин, конкуренції та еквівалентного обміну між різними видами діяльності та товаровиробниками не обійтися.

Достоїнства і недоліки є характерними також для планової економіки. Вона дозволяє на тривалий період прямо ув’язувати інвестиції із зайнятістю, що забезпечує високі темпи економічного зростання і технічного прогресу, сприяє розвитку науки, освіти, охорони здоров’я та інших складових підвищення добробуту людей. Підтвердженням цьому слугують як багаторічний досвід нашої країни в минулому столітті, так і нинішні результати країн з економікою, що розвивається (Китаю, В’єтнаму, Індії), де в різні періоди частка інвестицій у ВВП доходила до 30% і більше. Важливо підкреслити, що найбільший ефект від інвестицій досягається не при тиражуванні відсталої техніки, а при освоєнні та впровадженні її передових аналогів. У свою чергу, це сприяє створенню нових робочих місць, підвищенню продуктивності праці, стимулюванню праці, збільшенню національного доходу, а отже — і зростанню суспільного багатства.

Планова економіка має і свої мінуси. До них належать штучні, неефективні елементи, зумовлені прагненням до глобального усупільнення, пригнічення приватної ініціативи, широка регламентація господарського життя (жорсткий план виробництва і поставок, незмінні ціни та зарплата тощо). Вони мають бути подолані. Плановій економіці притаманні не тільки директивно-адміністративні методи ведення господарства, але й позаекономічний примус (у тому числі в насильницьких формах).

З нашої точки зору, для України, що перебуває у стані дуже глибокої системної кризи і не має науково обґрунтованої політики, спрямованої на впровадження стратегічних проектів (таких немає у жодної з численних партій, які борються за владу), найбільш доцільним є поєднання соціальної моделі ринку і плану.

Використання планових методів управління економікою мало і має місце в різних країнах (у тому числі і в нашій). В.М. Глушков — наш співвітчизник і видатний кібернетик — ще в середині 60-х років минулого століття розробив проект загальнодержавної системи управління виробництвом (ЗДАС). Передбачалося, що

вся виробнича інформація прямо з підприємств, які мають автоматизовану систему управління (АСУП), надходитиме до управляючих систем регіонів (РАСУ) і далі — галузей (ГАСУ). Мережа повинна була об'єднати 100–200 великих обчислювальних центрів у промислових містах і економічних центрах. Звідти опрацьована інформація надходила б до єдиного загальнодержавного центру. За допомогою механізмів зворотного зв'язку здійснювалися контроль виконання і постійне коригування управлінських рішень, тобто система легко працювала в умовах постійної зміни виробничого середовища і могла сама коригувати рішення у простих ситуаціях *.

Враховуючи величезні швидкості обчислення, процесом виробництва можна було управляти в реальному масштабі часу, "на ходу" усуваючи помилки і недоробки. Для ринкової економіки це завдання є нерозв'язним. Симбіоз "невидимої" руки ринку з "видимою" рукою держави і суспільних інститутів відкриває можливості для підвищення ефективності соціально-економічної діяльності. В іншому випадку нашу країну неможливо буде вивести з некерованого хаосу.

Слід покінчити з хибними міфами про виняткову ефективність приватної власності та ринку, які нібито усе розставляють по своїх місцях. Вони вже все розставили в Україні, створивши за короткий період купку мільярдерів і перетворивши більшість населення країни на бідних і злидарів. Догми про те, що "ринок сам усе відрегулює", дали негативний результат. На практиці більшість розвинутих країн і країн, які розвиваються, використовують модель регульованої змішаної економіки, а Китай і ряд інших держав — відповідно, модель керованої змішаної економіки. Помітно посилюється роль державного управління в Європі та Америці, свідченнями чому є тотальне регулювання в ЄС рівня дефіциту бюджетів і стану банків або гігантська фінансова допомога з держскарбниці США бізнесу та населенню. Управління всередині великих корпорацій будується також на основі застосування автоматизованих систем обліку і контролю виробництва. Майбутнє без нових економічних відносин між людьми — це шлях до минулого. Тому вже тепер треба вивчати і розвивати принципи економіки майбутнього.

Стратегія соціально-економічного розвитку України

Україні потрібен різкий поворот до політики регульованої ринкової економіки, як, наприклад, це мало місце у світі в період Великої депресії 1929–1933 рр. Тоді основою для такого повороту слугувала кейнсіанська революція в економічній теорії, що спростувала панівну на той час теорію саморегульованого ринку. Незважаючи на численну критику на адресу економістів, які виростили на маршалліанських традиціях, практика відтворення і переходу на новий рівень модернізації індустрії у післявоєнний період підтвердила доцільність державного регулювання економіки.

Економічна теорія (про що забувають або що свідомо ігнорують догматики і так звані "реформатори"), як свідчить 400-річна історія її існування, була і залишається науковою основою економічної політики. Не адекватна рівню розвитку економіки, досягненням науки і техніки, підготовці кадрів, її специфіці в різних країнах, економічна теорія стає гальмом розвитку економіки зокрема і суспільного устрою в цілому, свідченням чому, на жаль, слугує наш багаторічний досвід. Тільки економічна теорія, сформована на відповідному даному етапу рівні розвитку країни, стає науково обгрунтованою і формує систему заходів суспільного

* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/72058/>.

(в тому числі державного) впливу на економіку, спрямованих на досягнення поставлених цілей. Це дає можливість, по-перше, визначити економічний вибір і здійснити пошук поєднання наявних ресурсів, яке б дозволяло одержати максимальний економічний і соціальний ефект, а по-друге, виробити систему методів та інструментів і тим самим вплинути на реальну господарську практику.

Україні слід відмовитися від пишномовних гасел про побудову постіндустріального суспільства в умовах архаїчної індустрії, структурних деформацій, зруйнованої інфраструктури і знедоленого народу та зайнятися реіндустріалізацією, що дозволить подолати технологічне відставання. Це можливо лише шляхом впровадження промислової політики, формування якої вимагає спільних зусиль державних інститутів і бізнесу. На цьому акцентує увагу В.М. Геєць: “Україна за особливостями суспільного і економічного життя істотно відрізняється від високорозвинутого світу, в якому креативність дій на принципах самовираження і самореалізації не тільки дозволила досягти високого рівня задоволення потреб населення, а й сформувала можливості їх задоволення на засадах ринкового обміну і тим самим виокремила такий самостійний фактор, завдяки якому майбутнє залежить від ступеня і динаміки розвитку знань як ресурсу, як влади і як сили. У такий спосіб у високорозвинутому світі досягається баланс між державою, бізнесом і громадянським суспільством, на відміну від тенденцій в українському суспільстві та українській державі, де одночасно існують політична, економічна та гуманітарна кризи” [11, с. 6].

Розв’язання окреслених проблем передбачає визначення цілей на найближчу і віддалену перспективи, тобто планування і стратегію. У нинішньої влади стратегія соціально-економічного розвитку України відсутня, що є однією з головних причин всеохоплюючої кризи у країні. У суспільній науці давно відоме підтверджене практикою положення, що той, хто береться за окремі питання без попереднього розв’язання загальних, неминуче на кожному кроці несвідомо “наштовхуватиметься” на ці загальні питання.

На нашу думку, в новій економічній системі слід зберегти та розвинути дві групи елементів. Перша з них повинна включати специфічні елементи, які є характерними для нашого минулого і будуть прогресивними у процесі цивілізаційного розвитку. Другу групу елементів складуть ті, що є характерними для світової цивілізації та позитивно проявили себе у таких розвинутих країнах, як Норвегія, Швеція, Фінляндія і ряд інших.

Специфічні елементи, характерні для української економіки до 90-х років ХХ ст., а також для нової економічної системи, мають бути збережені та розвинути: соціальна захищеність; право на працю, освіту, охорону здоров’я, відпочинок, соціальне забезпечення; довгострокове стратегічне планування (створення програм на 10–15–20 років); вирівнювання в розвитку регіонів; розробка і реалізація великих програм розвитку економіки, науки і техніки (визначення пріоритетів інноваційного розвитку, будівництво і благоустрій шляхів, створення сучасної транспортної системи тощо).

При переході на новий історичний шабел розвитку людства з якісно іншою соціально-економічною системою (“економіка для людини”, “соціально орієнтована економіка”) економіка України повинна мати такі особливості.

1. *Інтегральний економічний лад* (тобто це не капіталізм і не ринок, але й не соціалізм з панівним державним регулюванням). Майбутня економічна система повинна поєднати приватну ініціативу та інноваційну активність підприємців із

забезпеченням гідного життя для старшого і прийдешнього поколінь, прагнення ринку до прибутку і державну турботу про відтворення людського капіталу та навколишнього природного середовища.

2. *Багатоукладна економіка*, в якій кожний уклад займає свою нішу і не панує над іншими, а співіснує з ними. Йдеться про такі уклади:

— великий бізнес, який здійснює технологічні прориви і змінює структуру відтворення (при цьому він перебуває під жорстким державним і суспільним контролем);

— малий і середній бізнес у приватній формі та у вигляді різноманітних кооперативів, який забезпечує підприємницьку ініціативу;

— державний уклад, який зосереджений у стратегічно важливих галузях і реалізує інноваційні програми, а також забезпечує умови для розвитку людського потенціалу і охорони навколишнього природного середовища;

— натуральний уклад, який представлений домашнім і особистим сімейним господарствами, а також виконує найважливіші функції у відтворенні людини, робочої сили.

3. *Активна участь у процесах глобалізації економіки.*

4. *Антикризове державне регулювання економіки.*

5. *Різне скорочення розриву в соціально-економічному розвитку різних регіонів країни.*

Такий перехід до майбутньої соціально-економічної системи стимулює науково-технічний прогрес, який робить головним фактором соціально-економічного прогресу саму людину, її кваліфіковану творчу працю.

В Україні цей перехід починається із запізненням на декілька десятиріч порівняно з розвинутими країнами. Причому майбутні трансформації необхідно здійснювати з урахуванням як несприятливих стартових позицій після глибокої кризи 1990-х років, так і істотної розрухи у вітчизняній економіці (в тому числі в її прогресивних галузях). Незважаючи на те, що сьогодні центральною проблемою української економіки є повне відтворення економічного і науково-технічного потенціалів країни на ефективній основі, забезпечення сталого економічного зростання і підвищення народного добробуту, необхідно розробити національну стратегію розвитку.

З цього питання ведуться напружені дискусії, в ході яких протиставляються альтернативні програми довгострокового соціально-економічного розвитку України. Нині відсутній чіткий варіант такого розвитку. Серед українських політиків і багатьох економістів домінує інерційно-ринковий напрям, при якому вступ нашої країни до ЄС перетворить її на розвинуту і багату. Другий напрям представили вчені, насамперед, інститутів НАН України: боячись того, щоб наша країна не потрапила до групи так званих "держав, які не відбулися" (failed states), вони поставили у 2008 р. мету — продовжити свій власний шлях до майбутнього. Цей шлях базується на стратегії суб'єктності України, тобто здатності держави самостійно моделювати розвиток відповідно до національних інтересів, брати активну участь у формуванні міжнародної політики, мати достатній імунітет до глобальних викликів, загроз і нестабільності *.

Ігнорування запропонованої стратегії розвитку, паралельно з кризовою ситуацією у світовій економіці, негативно позначилося на розвитку нашої країни, що, у

* Україна-2015: національна стратегія розвитку. — К., 2008. — С. 8.

свою чергу, зумовило необхідність пошуку нових підходів до розвитку національної економіки. У цьому зв'язку вітчизняні вчені акцентують увагу на важливості оптимального співвідношення функцій держави й ринку (і механізмів їх взаємодії), які являють собою дві опори, два крила, без яких поступальний рух суспільства є неможливим. Гармонізація функцій держави й ринку на нових основах – ключ до розв'язання багатьох суспільних проблем *.

Запропонована стратегія розвитку України в черговий раз виявилася незабезпеченою. Сьогодні вже в нових, зовсім не найкращих для нашої країни, умовах вчені розробили програму “Інноваційна Україна 2020” **. Її мета – інноваційний розвиток в умовах подальшої інтеграції України у світовий економічний і науково-технологічний простір. Формування стратегії інноваційного розвитку передбачає радикальні зміни в парадигмі розвитку України. Необхідною умовою для цього, підкреслюється в національній доповіді, є розробка відповідної державної стратегії, в якій визначено пріоритети і програми науково-технічного прогресу та інноваційного розвитку, організаційно-технічні форми інноваційної діяльності, фінансове забезпечення інноваційного розвитку, законодавче забезпечення науково-технічної та інноваційної діяльності країни.

Необхідно усвідомити, що у ХХІ ст. процвітаючими будуть ті країни, які зуміють стати лідерами у розвитку науки (в першу чергу – фундаментальної), у розширенні освіти, у створенні нових технологій, систем інформації та управління. Не можна припуститися помилки в черговий раз. Тим більше, що нам не треба стартувати з нуля. Ще не зовсім пізно для початку хоча б потурбуватися про збереження накопиченого інтелекту, про високоякісну освіту дітей та юнацтва, про підтримку наукових і творчих колективів. Без цього сходження буде дуже важким, неймовірно болючим і довгим.

Список використаної літератури

1. *Reinert E.S.* Increasing Poverty in a Globalised World: Marshall Plans and Morgenthau Plans as Mechanisms of Polarisation of World Income [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.networkideas.org/featart/aug2003/Inc_Pov_Globalised_World.pdf.
2. *Зверяков М.И.* Теоретические проблемы формирования национальной экономической системы : моногр. – Одесса : Астропринт, 2012. – 352 с.
3. *Колодко Гжегож В.* Глобализация, трансформация, кризис – что дальше? ; [вводная глава Р.С. Гринберга]. – М. : Магистр, 2015. – 176 с.
4. *Гринберг Р.С., Рубинштейн А.Я.* Индивидуализм&Государство: экономическая дилемма. – М. : Весь Мир, 2013. – 480 с.
5. *Пикетти Т.* Капитал в ХХІ веке. – М. : АДМаргинем Пресс, 2015. – 592 с.
6. *Тоффлер Э.* Шок будущего. – М. : АСТ, 2004. – 560 с.
7. *Тоффлер Э.* Третья волна. – М. : АСТ, 2004. – 781 с.
8. *Кузык Б.Н., Яковец Ю.В.* Россия-2050: стратегия инновационного прорыва. – 2-е изд., доп. – М. : ЗАО “Издательство “Экономика”, 2005. – 624 с.
9. *Яковец Ю.В.* Глобальные экономические трансформации ХХІ века. – М. : Экономика, 2011. – 382 с.
10. *Гальчинский А.С.* Маркс и современный мир: гуманистическая доминанта. – К. : Лыбидь, 2015. – 328 с.

* Новый курс: реформи в Україні 2010–2015 : нац. доп. – К., 2010. – С. 10–11.

** Інноваційна Україна 2020 : нац. доп. ; [за ред. В.М. Гейця та ін.]. – К. : НАН України, 2015. – 336 с.

11. Гець В.М. Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України // Економіка України. — 2014. — № 12. — С. 4–19.

References

1. Reinert E.S. Increasing poverty in a globalised world: Marshall plans and Morgenthau plans as mechanisms of polarisation of world income, available at: http://www.networkideas.org/featart/aug2003/Inc_Pov_Globalised_World.pdf.
2. Zveryakov M.I. *Teoreticheskie Problemy Formirovaniya Natsional'noi Ekonomicheskoi Sistemy* [Theoretical Problems of Formation of the National Economic System]. Odessa, Astroprint, 2012 [in Russian].
3. Kolodko G.W. *Globalizatsiya, Transformatsiya, Krizis — Chto Dal'she? Vvodnaya glava R.S. Grinberga* [Globalization, Transformation, Crisis and What Next?], Introductory chapter by R.S. Grinberg. Moscow, Magistr, 2015 [in Russian].
4. Grinberg R.S., Rubinshtein A.Ya. *Individualizm & Gosudarstvo: Ekonomicheskaya Dilemma* [Individualism & State: Economic Dilemma]. Moscow, Ves' Mir, 2013 [in Russian].
5. Piketty T. *Kapital v XXI Veke* [Capital in the Twenty-First Century]. Moscow, ADMarginem Press, 2015 [in Russian].
6. Toffler A. *Shok Budushchego* [Future Shock]. Moscow, AST, 2004 [in Russian].
7. Toffler A. *Tret'ya Volna* [The Third Wave]. Moscow, AST, 2004 [in Russian].
8. Kuzyk B.N., Yakovets Yu.V. *Rossiya-2050: Strategiya Innovatsionnogo Proryva* [Russia-2050: Strategy of Innovative Break-Through]. Moscow, Ekonomika, 2005 [in Russian].
9. Yakovets Yu.V. *Global'nye Ekonomicheskie Transformatsii XXI Veka* [Global Economic Transformations in the XXI century]. Moscow, Ekonomika, 2011 [in Russian].
10. Gal'chinskii A.S. *Marks i Sovremennyi Mir: Gumanisticheskaya Dominanta* [Marx and Modern World: Humanistic Dominant]. Kiev, Lybid', 2015 [in Russian].
11. Heyets V.M. *Instytutsiina obumovlenist' innovatsiinykh protsesiv u promyslovomu rozvytku Ukrainy* [Institutional conditionality of innovative processes in Ukraine's industrial development]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2014, No. 12, pp. 4–19 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19 лютого 2016 р.

УДК 330.341. 336.52:658(447)

І. О. БУЛКІН,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
завідуючий міжгалузеву лабораторією
з питань формування та реалізації науково-технічної політики
ДУ “Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки
ім. Г.М. Доброва НАН України”
(Київ)

КОЛИ УСКЛАДНЕННЯ НЕ Є ВИПРАВДАНИМ

Проаналізовано основні положення статті О.Г. Мельника “Дворівнева модель фінансування розвитку високих технологій в Україні”. Виявлено недостатню обґрунтованість запропонованого автором підходу щодо побудови більш прогресивної, на його думку, моделі стимулювання розвитку інноваційної діяльності в країні, а також не зовсім коректне застосування методів морфологічного і кореляційно-регресійного аналізу при моделюванні процесів фінансування та визначенні ключових об’єктів управлінського впливу.

Ключові слова: високі технології, промисловість України, інноваційна діяльність, дослідження та розробки, фінансування, джерела коштів, класифікація за секторами науки.

I. O. BULKIN,
Cand. of Econ. Sci.,
Senior Sci. Researcher,
Head of the Interbranch Laboratory on
Formation and Realization of S&T Policy Issues,
G.M. Dobrov Institute of Scientific-Technical Potential and History of Science Studies
of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

WHEN A COMPLICATION IS NOT JUSTIFIED

The main positions of the article by O.G. Mel'nyk “A two-level model of financing of the development of high technologies in Ukraine” are analyzed. The insufficient substantiation of Mel'nyk's approach to the construction of a more progressive, in his opinion, model of a stimulation of innovation activity in the country, as well as the not completely proper application of methods of the morphological and correlation-regression analyses to the modeling of financial processes and the determination of key objects of the managerial impact, are revealed.

Keywords: high technologies, Ukraine's industry, innovative activity, research and development, financing, sources of funds, classification by scientific sectors.

У своїй статті О.Г. Мельник [1] намагався запропонувати новий засіб удосконалення фінансування розвитку високих технологій на основі розробленої ним дворівневої моделі. Ми спробуємо з'ясувати, що йому вдалося зробити.

Традиційно викладу матеріалу дослідження передуює вступ, де має бути окреслений контекст проблеми, яку передбачається вирішити. І одразу автор пише: “Найбільшу ефективність фінансування виробництва забезпечують високотехнологічні галузі промисловості” [с. 66]. Тобто виходить, що сам факт віднесення

певного виробництва до високотехнологічної галузі автоматично підіймає його ефективність. Тут бажано було б навести порівняльні показники ефективності в різних галузях, але автор вважає, що це і так усім зрозуміло. На думку О.Г. Мельника, "проблема фінансування інноваційної діяльності полягає у відсутності загальних методичних підходів до організації фінансового забезпечення інноваційної діяльності в промисловості та фінансування науково-технічних робіт і НДДКР сектору високих технологій" [с. 66-67]. Отже, автор стверджує, що ресурсне забезпечення обох видів діяльності здійснюється незадовільно і неорганізовано через відсутність саме узагальнюючого методичного підходу, який він і береться розробити. Слід зазначити, що НДДКР автором чомусь відокремлюється від науково-технічних робіт, тобто має місце дублювання понять, яке не може бути виправдане міркуваннями щодо розширення лексичного наповнення статті. Важко погодитись і з таким вибором О.Г. Мельника: при розгляді інноваційної діяльності об'єктом виступає промисловість, а науково-технічної — сектор високих технологій, тобто об'єкти із самого початку не є тотожними. До того ж, теза про те, що "через певну концептуальну та методологічну невідповідність залишається нерозв'язаним питання побудови ефективної моделі фінансування" [с. 67], має бути доповнена роз'ясненням, у чому саме полягає ця невідповідність.

"Модель фінансування розвитку високих технологій характеризується домінуванням інвестицій у загальному обсягу фінансування інноваційної діяльності..." [с. 67]. Якщо інвестиції домінують, то присутній і певний залишок у вигляді "не-інвестицій". Що маєтись на увазі під "не-інвестиціями", тобто "не-вкладенням" капіталу, — зрозуміти важко. Автор і далі критикує: "Сформувалася неефективна, більш індустріальна, ніж інноваційна, структура джерел фінансування". Інакше кажучи, характеристики "індустріальна" та "інноваційна" чомусь виявляються антиподами, а індустріальний розвиток через впровадження інновацій, у принципі, неможливий. Більше того, ці слова автор намагається застосувати до характеристики структури джерел коштів, згадуючи традиційну для України вагомість власних коштів як джерела фінансування. Однак цей аспект не створює ніяких підстав для висновку щодо відсталості або прогресивності. У цілому ряді країн Європи власні кошти були і залишаються провідним джерелом коштів, до яких, до речі, і належать "корпоративні інвестиції", які О.Г. Мельник протиставляє власним коштам підприємств. Узагалі в ЄС присутня варіація різних джерел фінансування інновацій, тому робити узагальнення про якісь універсальні структурні ознаки прогресивності або відсталості є некоректним. Для усвідомлення цього достатньо уважно проаналізувати матеріали європейських інноваційних обстежень.

У статті згадується про збільшення фінансування освітянського сектору науки, але, попри думку автора, це не має прямого відношення до процесу реорганізації "промислової моделі фінансування наукової та науково-технічної діяльності" [с. 67]. Освітній сектор тут є реципієнтом коштів, а не його джерелом; до того ж, говорити про ідентичну модель розподілу фінансування інноваційної діяльності та НДДКР є некоректним: їм, зокрема, відповідають різні розділи статистичної звітності, навіть у секторі високих технологій. При цьому використовуються різні вибірки суб'єктів господарювання, які перетинаються лише частково. Для з'ясування цього О.Г. Мельнику слід ознайомитись із змістом інструкцій до заповнення форм державної статистичної звітності №1-інновація та №3-наука.

Розглянемо рисунок 1, який, за авторським задумом, має продемонструвати так звану промислову структуру ресурсних потоків [с. 68]. Насправді на ньому відоб-

ражається динаміка фінансування (у поточних цінах) інноваційної та науково-технічної діяльності з усіх джерел з виокремленням сектору високих технологій. По-перше, оскільки відсутній перерахунок даних у постійні ціни, виявити реальні тенденції у фінансуванні надзвичайно важко. По-друге, сектор високих або будь-яких інших технологій завжди є фрагментом системи (і в інноваційному, і в науково-технічному аспекті), проте, згідно з думкою О.Г. Мельника, обсяг фінансування інноваційної діяльності у високотехнологічному секторі у 2012–2013 рр. перевищував відповідні сукупні витрати, тобто частина якимось чином стала більшою за ціле. Безумовно, це нонсенс. По-третє, на рисунку нічого не свідчить про наявність або відсутність “промислової” чи іншої структури фінансових механізмів. Однак на основі рисунку автор робить такий висновок: “...І динаміка, і спрямованість тенденцій у сфері фінансування наукової та інноваційної діяльності в секторі високих технологій мають певну схожість, що свідчить про значну взаємопов’язаність цих фінансових механізмів. Така закономірність є найважливішою передумовою для формування дворівневої системи фінансування імплементації та розвитку високих технологій” [с. 67–68]. Але рисунок 1 ніяк не обґрунтовує цю думку. Відсутня також аргументація, навіщо система фінансування має бути дворівневою, і чому таких рівнів має бути саме два, а не три чи десять?

Автор пише, що “...базовим напрямом зростання обсягів фінансування інноваційної діяльності в секторі високих технологій є фінансування саме наукових і науково-технічних робіт у промисловості, академічному секторі науки та освіти в цілому” [с. 68]. Звісно, у суто філософському розумінні все тією чи іншою мірою впливає на все, але далеко не все із загальної наукової пропозиції дістає впровадження у вітчизняній промисловості як інноваційні рішення. Частина наукових досліджень узагалі на них не орієнтується, а частина виконується за іноземними замовленнями.

Аргументація автора, що “в Україні мають місце абсолютно ідентичні тенденції збільшення фінансування відразу за трьома напрямками: інноваційної діяльності в секторі високих технологій; наукових і науково-технічних робіт; НДДКР у секторі високих технологій” [с. 68], не підтверджується конкретними кількісними показниками. “Домінування моделі фінансування наукової та науково-технічної діяльності у взаємодії з фінансуванням інноваційної діяльності в промисловості підтверджується також і тим, що загальний обсяг фінансування інноваційної та наукової діяльності розподіляється майже паритетно” [с. 68]. Дійсно, протягом тривалого часу сукупні витрати на науково-технічну діяльність у *країні в цілому* та сукупні витрати на інноваційну діяльність у *промисловості* мали один порядок. Однак це не дозволяє прямо підсумовувати ці витрати; перед написанням статті автор мав би ознайомитися з правилами чинного обліку цих видів діяльності. Інакше можна заплутати гру із складання будь-яких комбінацій фінансових показників, а потім вишукувати прихований зміст у пропорції елементів між собою.

Далі О.Г. Мельник пише, що “таким чином, у наявності – зростаючий концентрований вплив фінансування наукової та науково-технічної діяльності в наукових та освітніх установах ... на активізацію фінансування як інноваційної, так і наукової та науково-технічної діяльності в секторі високих технологій” [с. 68]. Стосовно зростаючого впливу автору слід навести конкретні розрахунки якнайменше за декілька років. До того ж, сектор високих технологій сам є складовою промисловості, тобто тут є пряма автокореляція (саме тому розрахунки, наведені у таблиці, є штучними). Щодо впливу наукової пропозиції, яка створюється в освітянському секторі науки,

О.Г. Мельнику не вистачає додаткових, більш деталізованих даних, принаймні, у тексті статті вони відсутні. "Йдеться про базовий реструктуризаційний ефект. Вторинний секторальний ефект полягає в тому, що домінуючий вплив системи фінансування академічного і освітнього секторів науки за напрямом імплементації та розвитку високих технологій активізує формування розгалуженого інституційного середовища виробничого і наукового секторів" [с. 68]. Узагалі реструктуризація — це зміна структури, і вона має описуватися відповідними показниками, які автором не наводяться. Щодо вторинного ефекту незрозуміло, навіщо згадується система фінансування в академічному і освітньому секторах, коли промислові підприємства, які впроваджують інновації, пов'язані з ними лише окремими замовленнями на створення науково-технічної продукції та договірними відносинами щодо експлуатації об'єктів права інтелектуальної власності. Знову ж, суто філософський підхід "все впливає на все". До речі, автор забув про наявність галузевої науки, організації якої, на відміну від заводської, можуть і не мати підпорядкування виробничим підприємствам. Якщо вже робити широкі узагальнення, то слід ознайомитися з чинними класифікаційними форматами і не намагатися змішувати їх елементи (йдеться про класифікації за видами економічної діяльності, секторами науки та системою національних рахунків).

"Ефективна модель фінансування розвитку високих технологій повинна включати два великих комплекси фінансових механізмів: інвестиційний і державної фінансової підтримки розвитку досліджень та інновацій" [с. 69]. Це, на думку автора, випливає з того, що "зростання фінансування не може бути забезпечене за рахунок диверсифікації надлишку ресурсів ... в межах індустріальної моделі фінансування виробничої науки та інноваційної діяльності" [с. 69]. Чому існують такі непереборні обмеження, автором достатньою мірою не розкривається, лише згадується про складність технологічних структур та кооперативних зв'язків. Але цього замало. Однак і саму тезу про потребу підприємств у кількох фінансових інструментах для розвитку важко визнати новою. Існуючі статистичні дані стосовно ролі кількох джерел фінансування інноваційної діяльності свідчать про те, що близько чверті підприємств-інноваторів, насамперед великих, активно комбінували у 2014 р. кілька джерел, у тому числі кошти як вітчизняних, так і іноземних інвесторів. Дивно, що О.Г. Мельнику це невідомо.

Нарешті, автор повертається до ознаки "індустріальної моделі фінансування інноваційної діяльності" — це зворотний зв'язок між динамікою фінансування інноваційної діяльності у промисловості та інвестиціями в сектор високих технологій [с. 69–70]. Ознака більше ніж сумнівна: можна будувати будь-які кореляційні матриці, але для подібних тверджень має існувати чіткий причинно-наслідковий зв'язок на змістовому рівні. До того ж, динаміка у системі в цілому та динаміка у її елементах майже завжди відрізняються між собою, тому навіщо з цього факту виводити ознаку індустріальності? Якщо вона хибна, то її альтернатива, згідно з уподобаннями автора, має звучати як "не-індустріальна модель інноваційного розвитку індустрії". Авторське трактування значень коефіцієнтів кореляції при багатофакторному аналізі як міри того, наскільки результативний параметр зумовлений факторним ("коефіцієнт взаємозв'язку $r = 0,75$, або 75%" [с. 70]), не можна визнати коректним з точки зору положень кореляційно-регресійного аналізу. Звідси і сумнівний висновок про функціональний зв'язок між рівнем інноваційної діяльності в секторі високих технологій і "науковою та науково-технічною діяльністю сектору освіти і науки" [с. 70]. Тут О.Г. Мельник демонструє свій та-

лант у створенні класифікаційного формату, який вміщує відокремлені між собою сектори науки, освіти та високих технологій (причому без перетинання семантики множин!). Вираз “наукова діяльність ... сектору науки” розкриває методологічні та літературні пошуки, які довелося пройти авторові.

“При побудові ефективної моделі фінансування розвитку високих технологій необхідно враховувати фактично сформовану дворівневу модель фінансування інноваційної, наукової та науково-технічної діяльності” [с. 70]. Таким чином, дворівнева модель вже сформована, що ж залишається робити авторові? Власне кажучи, він намагається дати якісну інтерпретацію отриманим ним коефіцієнтам парної кореляції, вдаючися до справжніх стилістичних перлів: “... такий напрям, як фінансування інноваційної діяльності в промисловості України, доцільно виключити з об’єкта системи фінансування як неефективний для розвитку високих технологій” [с. 70]. Отже, згідно з таким підходом, нові технології слід розвивати не-інноваційним шляхом (вище вже було згадано про розвиток промисловості на не-індустріальних засадах)! Неефективність О.Г. Мельник визначає виключно виходячи з від’ємного значення коефіцієнта кореляції між вкладеннями в інноваційну діяльність у промисловості та в сектор високих технологій. Зате все, що має додатний знак коефіцієнта, на рисунку 2 присутнє — замість того, щоб прискіпливо вибрати з науково-технічної, інноваційної та виробничої площин сегменти, які створюють і реалізують проміжну та кінцеву продукцію галузей високотехнологічного профілю, а це, у свою чергу, вимагає знання всіх чинних класифікаційних форматів та методик отримання відповідних даних. Але для автора поверхневого кореляційно-регресійного аналізу виявляється достатньо.

“Такі джерела фінансування, як кошти державного і місцевих бюджетів, фондів спеціального призначення і власні ресурси підприємств, є нерелевантними в загальній моделі фінансування розвитку високих технологій” [с. 71]. Чому так? О.Г. Мельник відповідає: “За такої моделі інвестування з досить високою ефективністю (швидкою окупністю вкладень) є можливим виключно в окремі проекти з імплементації високих технологій у певних галузях високотехнологічного виробництва” [с. 71]. Автора такий стан не влаштовує, окремих чітко сфокусованих (smart targeting) проектів йому замало. Однак фінансування з власних джерел, на відміну від дуже локалізованих коштів інвесторів, є поширеним в абсолютній більшості галузей промисловості України. Можна погодитися з потребою розвитку співфінансування для здійснення великих проектів, але знецінювати перелічені О.Г. Мельником джерела коштів, аргументуючи це меншою швидкістю окупності вкладень, є проявом ринкового фундаменталізму, який уже достатньо дискредитував себе в останні два роки. До того ж, деякі високотехнологічні підприємства вимушені проводити оновлення виробничої бази (ПАТ “Фармак”, ДП НТК “Антонов” та ін.), і критикувати їх за опору на власні кошти при здійсненні інновацій є недоцільним.

Повернемося до запитання: чому модель дворівнева? Автор відповідає, що необхідно розглядати два рівні фінансування, а саме “інноваційна діяльність — НДДКР сектору високих технологій” та “наукова і науково-технічна діяльність сектору науки та освіти” [с. 71]. Так, процеси у цих об’єктах можна спробувати порівняти, навіть сформулювати певний інтегральний показник, але навіщо для цього запроваджувати два рівні, яку якісну відмінність вони ілюструють? Це не зрозуміло, автор лише коментує: “Разом з тим саме фінансування наукової та науково-технічної діяльності в секторі науки (надзвичайно літературний стиль. — *І.О.Б.*) знач-

ною мірою пов'язане з активізацією фінансування НДДКР сектору високих технологій" [с. 71]. Якщо О.Г. Мельник виокремлює "науку" в оболонку "академічний сектор + освітянський сектор", то тут ніякого зв'язку не існує — достатньо уважно проаналізувати динаміку витрат на проведення науково-технічних робіт у постійних цінах в аспекті КВЕД, а ще краще — КВНТД. Якщо автор цього не робить, то сектор високих технологій є частиною загального фронту науково-технічних робіт, і динаміка його ресурсів прямо впливає на сукупний обсяг фінансування. Це впливає із суто класифікаційних підстав, і жодного відкриття в собі не має.

Далі автор трактує два рівні так: один як "інвестиційний механізм,.. за посередництва якого відбувається розподіл фінансових ресурсів по всьому комплексу фінансових механізмів системи фінансування імплементації та розвитку високих технологій", другий — "система фінансових механізмів державної фінансової підтримки розвитку досліджень та інновацій" [с. 71]. Ця сукупність, на думку автора, і є дворівневою моделлю розвитку високих технологій. "Для моделі фінансування високотехнологічного сектору ... весь комплекс функціональних взаємозв'язків фінансових інститутів,.. механізмів і відповідних фінансових інструментів циклу ресурсного забезпечення та фінансування процесів відтворення в інноваційно-виробничій підсистемі буде реалізований у разі імплементації високих технологій у виробництві та науково-дослідній діяльності" [с. 73]. Але хто б мав сумнів, що розвиток та імплементація високих технологій це добре? Проте навіть доводити цей трюїзм у такий штучний і важкий для сприйняття спосіб, і навіть розміщувати ці логічно пов'язані підсистеми на різних рівнях? На виправдання О.Г. Мельник стверджує, що "така дворівнева структура є релевантною для всіх систем фінансування розвитку високих технологій у будь-яких інноваційних системах" [с. 73]. Ця теза ніяк не доводиться, читачеві залишається лише вірити в таку декларацію.

У цілому стаття О.Г. Мельника справляє враження квазінаукової праці, де поряд з витриманими зовнішніми (формальними) ознаками дослідження присутні вкрай нечітка логіка викладу матеріалу, сумнівна аргументація авторських тез кількісними методами аналізу, перевантаженість стилю активістськими мовними оборотами і пов'язана з цим безапеляційність у висновках. Незрозуміло, навіть авторові було вишукувати складні системологічні побудови, щоб дістатися доволі тривіальних висновків.

Список використаної літератури

1. Мельник О.Г. Дворівнева модель фінансування розвитку високих технологій в Україні // Економіка України. — 2015. — № 9. — С. 66—75.

References

1. Mel'nyk O.G. *Dvorivneva model' finansuvannya rozvytku vysokokh tekhnologii v Ukraini* [A two-level model of the financing of the development of high technologies in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2015, No. 9, pp. 66—75 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19 квітня 2016 р.

УДК 001.9 + 378.035] : 316.46 – 027.511

Д. О. ІЛЬНИЦЬКИЙ,
доцент, кандидат економічних наук,
докторант кафедри міжнародної економіки
ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана”

НАУКОВО-ОСВІТНЯ ІНФРАСТРУКТУРА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ГЛОБАЛЬНОГО КОНКУРЕНТНОГО ЛІДЕРСТВА

Досліджено роль науково-освітньої інфраструктури у забезпеченні глобального конкурентного лідерства країн. У результаті аналізу щільності кореляційного взаємозв'язку виявлено, що інфраструктура відноситься до групи чинників, які найбільше пов'язані з ВВП на душу населення. На основі карт світового науково-освітнього ринку на прикладі університетсько-промислового співробітництва продемонстровано лідируючі позиції розвинутих країн та слабкі – України.

Ключові слова: глобальний науково-освітній ринок, карта ринку, країни, лідерство, конкуренція, університетсько-промислове співробітництво.

D. O. IL'NYTS'KYY,
Assoc. Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Doctoral candidate at the Chair of International Economics,
Vadym Hetman Kyiv National Economic University

THE SCIENTIFIC EDUCATIONAL INFRASTRUCTURE AS A DETERMINANT OF THE GLOBAL COMPETITIVE LEADERSHIP

The role of a scientific educational infrastructure in the ensuring of the global competitive leadership of countries is studied. The analysis of the correlative interrelation density indicates that the infrastructure is referred to a group of factors connected with the GDP per person more than other ones. On the basis of maps of the world scientific educational market, the leading positions of the developed countries and the weak position of Ukraine are demonstrated by the example of a university-industry collaboration.

Keywords: global scientific educational market, map of a market, countries, leadership, competition, university-industry collaboration.

В окремих країнах досі домінує ставлення до науки і освіти як до соціальної інфраструктури, але найбільш розвинуті вбачають у них ще й виробників знань, компетенцій студентів та інфраструктурних послуг, які є надважливими чинниками забезпечення глобального конкурентного лідерства держав і підприємств. В Україні ж фінансування їх розвитку відбувається за залишковим принципом, тому нашим науковцям, а головне – політикам і підприємцям слід надати аргументи

© Ільницький Денис Олександрович (Il'nyts'kyu Denys Oleksandrovych), 2016; e-mail: ilnitskyd@gmail.com.

актуальності та високої ролі науково-освітньої інфраструктури (НОІ) у переході до конкурентоспроможного розвитку, який можливий на основі інновацій.

Різні аспекти науково-освітньої інфраструктури досліджували багато вчених. Серед іноземного доробку слід виокремити ґрунтовні праці О. Вільямсона, Л. Едвінсона, В. Когена, Ю. Ліна, Д. Левінталя, Б. Марра, А. Нілі, Г. Шіума, Й. Ховелса. Серед вітчизняних та російськомовних інтерес становлять дослідження Л. Антонюк, В. Гейця, В. Герасимової, Г. Зелінської, І. Каленюк, В. Козельського, О. Кулініча, Д. Лук'яненка, О. Мацкайлової, М. Нікітенкової, А. Поручника, Л. Юрчук та інших.

Останні дослідження доводять, що ТНК при розміщенні своїх підрозділів керуються у першу чергу якістю доступної логістичної інфраструктури, рівень якої зумовлюють науково-технічні рішення [1]. Розвинута інфраструктура країни чи регіону підвищує стимули до виробництва і приваблює більше іноземних компаній [2]. Російські вчені доводять пріоритетність університетів як інфраструктури з концентрації знань та відтворення інтелектуальної еліти. На жаль, у сучасній науковій періодиці є недостатньо аргументованою роль розвитку науково-освітньої інфраструктури як головної детермінанти глобального конкурентного лідерства, приєднання до групи розвинутих країн.

З огляду на це, **мета статті** — обґрунтувати актуальність розвитку науково-освітньої інфраструктури для забезпечення високого конкурентного статусу будь-якої країни, у тому числі й України, у світовій економіці. Для цього побудовано конкурентну карту глобального науково-освітнього ринку на прикладі університетсько-промислового співробітництва (УПС) і на основі світового досвіду та міжнародних порівнянь для України узагальнено теоретичне підґрунтя, запропоновано ключові компоненти розвитку її науково-освітньої інфраструктури.

Економічна теорія об'єднує погляди щодо інфраструктури у дві групи: технологічні та інституційні [3]. Усвідомлюючи широту компонентного складу і багатофункціональність інфраструктури, зупинимося виключно на її науково-освітніх елементах. Використаний нами кореляційний аналіз взаємозв'язку показників досить часто застосовується в сучасних дослідженнях. Методика складання карт світового ринку за якісними показниками була обґрунтована й апробована раніше [4], проте актуальним залишається складання карт світових ринків за якісними показниками, зваженими за ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС).

Провідні країни світу розглядають соціально-економічний розвиток з точки зору економіки знань як домінуючої парадигми. Експерти Світового банку до основних фундаментальних опор економіки знань відносять:

- економічний та інституційний режим;
- освіту та навички;
- інформаційну та комунікаційну інфраструктуру;
- інноваційну систему*.

Найважливішим фактором соціально-економічного розвитку визнається **інтелектуальний капітал** (ІК), ключовим компонентом якого слугує інфраструктура (віртуальна та фізична). Національний ІК визначає потенціал розвитку країни, а

* World Bank Institute. Measuring Knowledge in the World's Economies: Knowledge Assessment Methodology and Knowledge Economy Index. — Washington : Knowledge for Development (K4D) Program, 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/INTUNIKAM/Resources/KAM_v4.pdf.

його основними складовими є капітал відносин і процесний капітал, представлений передусім інфраструктурою, яка уможливорює створення та поширення інформації, доступ до неї, експлуатацію знань, розкриває операційну функціональність нації. Капітал відносин формують внутрішні і зовнішні мережі як інфраструктура, що має визначальний вплив на результативність капіталу, навчання та інновацій.

Вартість наявної у світі інфраструктури у всіх її різновидах оцінюється в 50 трлн. дол., або 2/3 світового ВВП *, проте NOI, на жаль, не була оцінена у грошовому еквіваленті окремо. Прикладами об'єктів, які відносять до NOI, зокрема, є: будинки та споруди, лабораторії, бібліотеки, музеї, мікроскопи і телескопи, сенсори та інше лабораторне обладнання, суперкомп'ютери тощо. Більш важливі компоненти NOI – ті, місією яких є розвиток відносин між суб'єктами ринку: університетські бізнес-інкубатори і наукові парки, фахові та дослідницькі мережі, програми та проекти розвитку міжінституціонального співробітництва, у тому числі доступ компаній до дослідницьких можливостей та міжнародного співробітництва, наукометричних баз даних та ін. Близько 90–95% ефекту від використання інформаційної інфраструктури, до якої дослідники відносять науку та освіту, проявляється за межами галузі, отже, у виробників її послуг залишається 5–10% [5].

У теоретичних поглядах на наукову, технологічну та інноваційну політику як її **інструмент** використовується розвиток NOI, у тому числі технологічної інфраструктури (ТІ), а саме:

- неокласична теорія з метою заміщення неефективного використання ресурсів обґрунтовує субсидії та податкові стимули для розвитку НДДКР, інвестиції у розвиток ТІ та науково-технологічних парків;
- теорія зростання, за Шумпетером, для підвищення прибутковості НДДКР пропонує субсидії та податкові стимули, інвестиції у розвиток ТІ та науково-технологічних парків, реалізацію великих мобілізаційних проектів;
- неомаршаліанська теорія з метою зменшення операційних витрат, розвитку мереж кооперування та конкуренції застосовує вдосконалення ТІ, кластерні політики, розширення сфери технологічних послуг для освіти та підготовки кадрів;
- системна інституціональна теорія для загального узгодження системи, ролей та функціонування суб'єктів спирається на субсидії та податкові стимули для розвитку НДДКР і ТІ, розширення сфери послуг;
- еволюційна теорія з метою попередження блокування знань та зростання когнітивної спроможності пропонує використовувати субсидії та податкові стимули для НДДКР, розвитку ТІ, розширення сфери послуг та проактивне брокерство знань [6].

Університетсько-промислове співробітництво – центральний компонент концепції потрійної спіралі, за якою якісний соціально-економічний розвиток може забезпечуватися лише різноманітністю форм поєднання зусиль держави, підприємств та університетів. На інституційному рівні всі нематеріальні активи поділяють на ресурси стейкхолдерів (людські ресурси і взаємовідносини із стейкхолдерами) та структурні ресурси (фізична та віртуальна інфраструктури). Саме властивість інформації структурувати простір зумовлює виокремлення в системі структурних ресурсів віртуальної інфраструктури, яка складається з культури, процедур і практик, інтелектуальної власності. Ідентифікація взаємовідносин із стейкхолде-

* Strategic Infrastructure: Steps to Operate and Maintain Infrastructure Efficiently and Effectively. – World Economic Forum & Boston Consulting Group. – 2014. – April. – 88 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_IU_StrategicInfrastructureSteps_Report_2014.pdf.

рами як "м'якою інфраструктурою" перетворює практично все, що оточує людину та знання, на інфраструктуру. Ключовим постулатом її експлуатації є те, що знання активі взаємодіють між собою, створюючи компетенції та можливості, а головне — забезпечуючи реалізацію конкурентних переваг, які важко імітувати.

В окремих країнах ідентифікують поняття "критична інфраструктура" (КІ). Її поширення зумовлюється виконанням нею однієї чи декількох урядових або суспільних функцій, а також її значенням для виживання, безпеки і якості життя громадян [7]. На жаль, більшість авторів критичність інфраструктури розглядають виключно в короткостроковому періоді, тому, продовжуючи ідею КІ, слід ідентифікувати НОІ як стратегічну інфраструктуру. Хоча в нещодавніх публікаціях Всесвітнього економічного форуму наука та освіта фактично виключені зі складу як критичної, так і стратегічної інфраструктур, які практично ототожнюються, позитивним є те, що у них стверджується майже однакова цінність фізичної інфраструктури та освіти для забезпечення конкурентоспроможності. Раніше сфера освіти та науки відносилася до "м'якої (соціальної) інфраструктури", практика щодо якої була досить різною і залежала від рівня розвитку та національних пріоритетів країни.

Серед ключових факторів, які підвищують уразливість КІ, виокремлюють відсутність необхідних компетенцій у працівників та неналежну професійну підготовку. Отже, розвиток КІ має передбачати реалізацію положень концепції навчання працівників протягом усього життя, що є особливо актуальним, оскільки помилки та проблеми завжди мають місце. Саме тому вона повинна включати вбудовані освітній та науковий механізми як складові комплексних і динамічних систем, що формують КІ та економіку в цілому [8].

Унікальність знань є передумовою захисту не лише прав інтелектуальної власності (ПІВ), але й інноваційного характеру діяльності з їх використання. Дослідники економіки знань пропонують класифікувати галузі за основними секторами (сільське господарство, промисловість, сфера послуг, галузь інформаційних технологій, галузь передання інформації, галузь знань), де університети і дослідні інститути належать до сфери знань. У зрілих галузях компанії, що проводять інноваційну діяльність, тяжіють до використання втілених та кодифікованих знань, а в нових, високотехнологічних — шукають технологічні знання в університетах та у постачальників. Проте в нових галузях системи державної підтримки УПС розпорошені між організаціями і програмами, що знижує їх ефективність через брак усталених взаємозв'язків, а у зрілих галузях спільні НДДКР досить часто ініціюються університетами як форма об'єднання академічних ініціатив і державного дослідницького фінансування.

У зрілих національних інноваційних системах (НІС) крім придбання технологій також забезпечується підтримка інноваційної діяльності компаній не лише у наданні доступу до технологій, але й в інтерактивному навчанні. Інтерактивне навчання, будучи процесом здобуття знань та компетенцій у взаємодії з компаніями та постачальниками знань, розглядається як "м'яка інфраструктура".

Абсорбція нових знань, що походять з іноземних джерел, є однією з властивостей НІС і зворотним боком десорбції, винесення знань за національні кордони (табл. 1). Національну здатність до абсорбції знань визначають структурні детермінанти, суб'єкти і процеси. Так, на етапі ідентифікації знань ключовим є такий структурний елемент, як інфраструктура, серед суб'єктів — сукупність їх характеристик, що визначають інноваційний клімат, а серед процесів — якість міжнародного взаємозв'язку. Основним процесом НІС виступає взаємодія між науково-освітньою та промисловою системами або УПС. Вона відбувається в середовищі, що визначається

такими зумовленими політико-правовою системою компонентами, як інноваційний клімат, захист ПІВ, конкуренція, інфраструктура, бюрократія, оподаткування, фінансування та венчурний капітал, вписані в певні інституційні рамки. Така взаємодія набирає різноманітних форм — від навчання студентів та працівників до створення спільних дослідницьких центрів і виробничих підприємств.

Таблиця 1

Детермінанти національної здатності до абсорбції знань *

Етапи абсорбції знань	Структурні детермінанти	Суб'єкти	Процеси
Ідентифікація	основна інфраструктура	інноваційний клімат / культура	міжнародна взаємозв'язаність
Інтеграція	привабливість місцезнаходження	попередні знання та досвід	захист ПІВ
Експлуатація	конкуренція	комерціалізація	інноваційний результат

* Складено автором за [9].

Десорбуючі складові зовнішньої спроможності НІС включають експлуатацію власних знань в інноваціях за її межами, наприклад, шляхом ліцензування або створення компаній спін-оф, проведення коопераційних НДДКР [10]. Доступ НІС до зовнішніх знань забезпечується завдяки участі в різноманітних мережах (віртуальних, соціальних чи інституційних).

Освітня і наукова діяльність у розвинутих країнах найчастіше інституційно об'єднується в стінах університетів. У ряді країн, у тому числі й тих, що розвиваються, університети перетворюються на міжнародні платформи для роботи знанневої діаспори, активно обмінюються один з одним досвідом інституціоналізації міжнародного співробітництва, глобальних мереж та глибокого партнерства [11]. Тенденція до інституціоналізації відносин з національними діаспорами як частина стратегії соціально-економічного розвитку включає спроби урядів, міжнародних організацій та інших інституцій ідентифікувати і використати енергію та ресурси іноземців для розбудови країн їх походження. Так відбувається в Австралії, на Ямаїці та в Новій Зеландії, Індії та Китаї. У Канаді, ПАР, Китаї та Австралії створено дослідні кафедри для залучення інтелектуального капіталу діаспори.

Динамізм ринкових відносин впливає і на НОІ. Основними факторами, що приводять до зміни режиму проведення досліджень і діяльності університетів, є глобалізація та демократизація доступу до них. Наймасштабніші інвестиції в НОІ в університетах та військове співробітництво у 1960–1970-ті роки у США наблизили їх до кінцевих споживачів. Сучасну хвилю глобалізації зумовлено, по-перше, завершенням ери конвеєрного виробництва, по-друге, бурхливим розвитком ІКТ *, які спричинили інтернаціоналізацію фінансових ринків, і, по-третє, розвитком інноваційних форм виробництва. Це вимагає від суб'єктів гнучкості та пристосованості до економіки знань [12, р. 10]. Становлення США як економічного лідера у післявоєнний період стало можливим завдяки силі та гнучкості системи вищої освіти, дослідницьким університетам, які дають економічно відчутні результати:

- створення нового знання;
- формування людського капіталу;
- виробництво знанневої інфраструктури;

* Вважається, що розвиток ІКТ як інфраструктури економіки — чи не найбільший результат співробітництва між університетами, промисловістю та військовими у 1960–1980-ті роки.

- технологічні інновації;
- трансфер ноу-хау;
- капітальні інвестиції;
- регіональне лідерство в національному та міжнародному масштабах;
- вплив на регіональне середовище [13].

Коли йдеться про інфраструктуру, то ринок часто доводить свою нездатність забезпечувати її ефективність, тому інвестувати в її розвиток доводиться державі. Наприклад, у Нідерландах система сільськогосподарських досліджень зазнала значних трансформацій. Уряду довелося взяти ініціативу й, об'єднавши досвід та інфраструктуру університетів, державних інститутів і дослідних станцій, створити наукове середовище, яке успішно відповідає на наукові та суспільні виклики міжнародного конкурентного простору.

Враховуючи теоретично доведене значення NOI, варто проаналізувати її вплив на конкурентні позиції країн. Найбільш ґрунтовно до оцінки міжнародних конкурентних позицій держав підходять фахівці Всесвітнього економічного форуму, де на це спрямовують значні зусилля і в методичному, і організаційному аспекті. Розробники індексу глобальної конкурентоспроможності (ІГК) вважають інфраструктуру окремим блоком (pillar), який включає елементи тільки виробничої інфраструктури (транспортний, електро- та телекомунікаційний). При підготовці ІГК досліджувалися і компоненти "м'якої інфраструктури", як УПС, НДДКР, інноваційна і технологічна інфраструктура, які в остаточному варіанті дістали назви "технологічна готовність" (блок 9) та "інновації" (блок 12) (табл. 2).

Серед основних блоків ІГК перше місце за щільністю кореляційного зв'язку з розміром ВВП на душу населення посідає технологічна готовність, яка фактично характеризує стан ТІ, здатність інституцій підтримувати її на потрібному рівні. При цьому за період 2006–2014 рр. цей зв'язок зміцнився в середньому на 13,7%, у сфері вищої освіти та підготовки — на 17,3%, інновацій — на 31,2%, а виробничої інфраструктури — лише на 8,9%. Інститути, вища та базова освіта, підготовка кадрів, інновації також є компонентами, які демонструють щільний зв'язок з ВВП, тому вони варті уваги як чинники ефективного використання та примноження інтелектуального капіталу.

Університетсько-промислове співробітництво як складова "м'якої інфраструктури" за темпами приросту з 2006 р. перебуває на 4-му місці, але серед показників, кореляційний зв'язок яких зріс найбільше, демонструє найщільніший зв'язок (табл. 3). Саме це зумовило вибір показника УПС для побудови карт світового ринку науково-освітніх послуг. Висока щільність у світі кореляційного зв'язку показників доступності дослідницьких послуг та послуг з підготовки кадрів, якості управлінських шкіл та науково-дослідних інститутів з ВВП на душу населення доводить необхідність роботи ВНЗ у ринкових умовах, що є можливим, передусім, на засадах інституційної автономії, підприємницької діяльності та сприйняття ризиків. Показники наявності науковців та інженерів, ефективності використання талантів характеризують високий рівень актуальності міжнародної мобільності основних носіїв інтелектуального капіталу країн. Інші показники розкривають готовність держав реагувати на виклики внутрішнього та зовнішнього середовища, наявність та ефективність використання відповідної NOI.

Динамізм кореляційного взаємозв'язку науково-освітніх показників свідчить про постійні зміни на глобальному науково-освітньому ринку, що демонструють відповідні карти (табл. 4, 5).

Таблиця 2

Ієрархія основних блоків ІГК за щільністю кореляційного зв'язку з розміром ВВП на душу населення за ПКС *

№	Блоки ІГК	Коефіцієнти кореляції за роками								Приріст у 2006–2014 рр. (%)
		2013–2014	2012–2013	2011–2012	2010–2011	2009–2010	2008–2009	2007–2008	2006–2007	
1	9-й – технологічна готовність.....	0,788	0,754	0,748	0,742	0,754	0,722	0,711	0,693	13,7
2	2-й – інфраструктура.....	0,757	0,743	0,740	0,743	0,707	0,701	0,702	0,695	8,9
3	1-й – інституції.....	0,735	0,709	0,697	0,695	0,712	0,700	0,703	0,688	6,8
4	5-й – вища освіта та підготовка.....	0,728	0,687	0,671	0,680	0,686	0,655	0,655	0,621	17,2
5	11-й – задоволеність бізнесом.....	0,728	0,690	0,705	0,684	0,648	0,634	0,651	0,627	16,1
6	12-й – інновації.....	0,721	0,675	0,675	0,649	0,612	0,591	0,584	0,550	31,1
7	6-й – ефективність товарних ринків.....	0,681	0,659	0,679	0,698	0,668	0,638	0,656	0,652	4,4
8	4-й – охорона здоров'я та базава освіта.....	0,615	0,617	0,612	0,598	0,622	0,615	0,600	0,521	18,0
9	8-й – розвиток фінансових ринків.....	0,567	0,553	0,577	0,553	0,554	0,627	0,645	0,663	-14,5
10	7-й – ефективність ринку праці.....	0,537	0,477	0,502	0,491	0,513	0,498	0,493	0,517	3,9
11	3-й – макроекономічне середовище.....	0,494	0,560	0,590	0,586	0,547	0,572	0,530	0,593	-16,7
12	10-й – розмір ринку.....	0,362	0,363	0,356	0,360	0,333	0,339	0,276	0,223	62,3

* Складено автором за: The Global Competitiveness Index Historical Dataset / 2005–2014 World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCI_Dataset_2006-07-2014-15.xlsx; The Global Competitiveness Report 2014–2015 / World Economic Forum, 2014. – 565 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf.

Примітка. Напівжирним шрифтом виокремлено блоки ІГК, в яких зосереджено основні показники, які характеризують науково-освітню інфраструктуру.

Країни та Україна на глобальній карті

Якщо розглядати глобальне економічне лідерство з точки зору належності країни до G-7, то всі учасники цього об'єднання займають сильні ринкові позиції на світовому науково-освітньому ринку, а за якісними показниками США та Великобританія є лідерами. Ідентифікуючи на картах країни G-20, спостерігаємо дедалі більшу диверсифікацію за конкурентними позиціями. Якщо за якістю УПС вони займають лідируючі та переважно сильні позиції (крім Аргентини, Російської Федерації та деяких країн ЄС – Румунії, Польщі, Хорватії, Словаччини, Греції та Болгарії), то зваження за ВВП на душу населення дає ще більш асиметричну картину, де слабкі конкурентні позиції вже мають Румунія, Китай, Індонезія, Індія, Польща, Латвія, Туреччина, Мексика, Бразилія, Болгарія, Греція, Південно-Африканська Республіка. При цьому Саудівська Аравія, Кіпр, Литва, Російська Федерація займають сильні конкурентні позиції, які продовжують покращуватися. Ще більш асиметричною є картина, якщо аналізувати країни з точки зору їх членства в ЄС. Практично всі 34 країни ОЕСР, крім Польщі та Греції, займають лідируючі та сильні позиції, формуючи групу розвинутих країн, де НОІ позитивно впливає на соціально-економічне становище.

Наш аналіз частки витрат на науку та освіту у ВВП хоча і

Таблиця 3
Ієрархія науково-освітніх показників ІГК за щільністю кореляційного зв'язку з розміром ВВП на душу населення за ПКС *

№	Показники	Блоки ІГК	Коефіцієнти кореляції за роками						Приріст у 2006–2014 pp. (%)		
			2013–2014	2012–2013	2011–2012	2010–2011	2009–2010	2008–2009		2007–2008	2006–2007
1	ПП та трансфер технологій.....	9	0,460	0,455	0,460	0,435	0,423	0,441	0,375	0,263	74,9
2	Якість науково-дослідних інститутів	12	0,686	0,633	0,638	0,601	0,566	0,539	0,527	0,486	41,2
3	Здатність до інновацій.....	12	0,664	0,608	0,644	0,572	0,503	0,507	0,501	0,486	36,6
4	Університетсько-промислове співробітництво у НДДКР.....	12	0,690	0,642	0,650	0,622	0,595	0,590	0,564	0,508	35,8
5	Наявність науковців та інженерів.....	12	0,552	0,512	0,518	0,553	0,523	0,431	0,456	0,413	33,7
6	Витрати підприємств на НДДКР.....	12	0,660	0,610	0,601	0,558	0,535	0,551	0,557	0,507	30,2
7	Доступність дослідницьких послуг та послуг з підготовки кадрів.....	5	0,678	0,609	0,587	0,579	0,571	0,554	0,560	0,529	28,2
8	Якість управлінських шкіл.....	5	0,585	0,542	0,556	0,570	0,543	0,480	0,512	0,475	23,2
9	Фактори інновацій та досвідченості..	11	0,736	0,694	0,703	0,681	0,643	0,624	0,627	0,598	23,1
10	Якість математичної та наукової освіти.....	5	0,554	0,520	0,530	0,552	0,546	0,499	0,509	0,500	10,8
11	Захист ПІВ.....	1	0,731	0,701	0,710	0,702	0,706	0,701	0,689	0,662	10,4
12	Доступність новітніх технологій.....	9	0,702	0,678	0,678	0,682	0,693	0,672	0,678	0,662	6,0
13	Ефективне використання талантів.....	7	0,490	0,452	0,501	0,485	0,503	0,490	0,494	0,515	–4,9

* Складено автором за: The Global Competitiveness Index Historical Dataset / 2005–2014 World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCI_Dataset_2006-07-2014-15.xlsx; The Global Competitiveness Report 2014–2015 / World Economic Forum, 2014. – 565 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2014-15.pdf.

Примітка. Напівжирним шрифтом виокремлено показник “Університетсько-промислове співробітництво у НДДКР”, оскільки на його основі побудовано конкурентні карти (табл. 4 і 5). Крім того, УПС демонструє найбільшій зв’язок серед тих показників, кореляційний зв’язок яких зріс найбільше.

Таблиця 4

Карта глобального науково-освітнього ринку за показниками якості УПС у НДДКР у 2006–2014 рр. *

Темпи зростання ринкової частки	Конкурентна позиція за розміром ринкової частки		
	лідер	сильна	слабка
Швидке покращення конкурентної позиції		Люксембург, Об'єднані Арабські Емірати, Литва, Індонезія, Боснія та Герцеговина, Кіпр, Екватор, Гондурас, Мальта, Сальвадор, Гаїана	Болівія, Замбія, Гана, Ефіопія, Камерун, Кот-д'Івуар, Гамбія, Бахрейн, Домініканська Республіка, Лесото, Парагвай, Албанія
Покращення конкурентної позиції		Панама, Барбадос, Чорногорія	Малі
Погіршення конкурентної позиції		Йорданія	Уругвай, Румунія
Швидке погіршення конкурентної позиції	Фінляндія, США, Швейцарія, Великобританія	Сінгапур, Бельгія, Ізраїль, Нідерланди, Німеччина, Швеція, Малайзія, Ірландія, Тайвань (Китай), Норвегія, Японія, Нова Зеландія, Канада, Данія, Австралія, Португалія, Австрія, Ісландія, Південна Корея, Гонконг (Китай), Франція, Південно-Африканська Республіка, Китай, Коста-Рика, Естонія, Угорщина, Пуерто-Рико, Кенія, Саудівська Аравія, Чилі, Чеська Республіка, Мексика, Словенія, Таїланд, Колумбія, Індія, Бразилія, Філіппіни, Ямайка, Іспанія, Італія, Македонія, Туреччина, Уганда, Латвія	Руанда, Сенегал, Аргентина, Російська Федерація, Гватемала, Оман, Бруней, Польща, Україна , Лаос, Намібія, Сейшели, Хорватія, Танзанія, Словаччина, Свазіленд, Казахстан, Мозамбік, Таджикистан, В'єтнам, Мадагаскар, Сербія, Марокко, Кабо-Верде, Пакистан, Маврикій, Іран, Буркіна-Фасо, Азербайджан, Ботсвана, Тринідад і Тобаго, Венесуела, Кувейт, Перу, Шрі-Ланка, Греція, Вірменія, Болгарія, Монголія, Камбоджа, Нікарагуа, Туніс, Лівія, Ліван, Суринам, Малаві, Зімбабве, Бурунді, Нігерія, Молдова, Бенін, Габон, Гвінея, Гана, Тимор-Лешті, Киргизстан, Бангладеш, Єгипет, Сирія, Сьєра-Леоне, Гаїті

* Складено автором за: The Global Competitiveness Index Historical Dataset / 2005–2014 World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCI_Dataset_2006-07-2014-15.xlsx.

Таблиця 5
Карта глобального науково-освітнього ринку за показниками УПС у НДДКР, зв'язаними за розмірами ВВП на душу населення за ПКС, у 2006–2014 рр. *

Темпи зростання ринкової частки	Конкурентна позиція країн за розміром ринкової частки		
	лідер	сильна	слабка
Швидке покращення конкурентної позиції	Катар		Панама, Румунія, Китай, Індонезія, Боснія та Герцеговина, Гаяна, Болівія
Покращення конкурентної позиції	Люксембург	Саудівська Аравія, Бахрейн, Кіпр, Литва, Мальта, Чилі, Російська Федерація	Уругвай, Чорногорія, Азербайджан, Йорданія, Македонія, Еквадор, Домініканська Республіка, Перу, Ель-Сальвадор, Монголія, Албанія, Філіппіни, Індія, Парагвай, Грузія, Гондурас, В'єтнам
Погіршення конкурентної позиції		Сінгапур, Норвегія, Швейцарія, Німеччина, Бельгія, Австралія, Ізраїль, Нова Зеландія, Італія, Португалія, Малайзія, Естонія, Угорщина	Польща, Сейшели, Латвія, Казахстан, Хорватія, Туреччина, Мексика, Барбадос, Коста-Рика, Венесуела, Бразилія, Таїланд, Маврикій, Іран, Ліван, Габон, Болгарія, Ботсвана, Колумбія, Суринам, Намібія, <i>Україна</i> , Шрі-Ланка, Гватемала, Вірменія, Марокко, Свазіленд, Кабо-Верде, Лаос
Швидке погіршення конкурентної позиції		США, ОАЕ, Кувейт, Бруней, Нідерланди, Ірландія, Фінляндія, Швеція, Данія, Великобританія, Австрія, Канада, Ісландія, Японія, Франція, Оман, Південна Корея, Пуерто-Рико, Іспанія, Чеська Республіка, Словенія, Тринідад і Тобаго, Словаччина	Пакистан, Нікарагуа, Молдова, Кенія, Сенегал, Мавританія, Непал, Танзанія, Малі, Руанда, Уганда, Буркіна-Фасо, Бенін, Чад, Мадагаскар, Сьєрра-Леоне, Ліверія, Бурунді, Гаїті, Ємен, Ангола, Нігерія, Малаві, Зімбабве, Гвінея

* Складено автором за: The Global Competitiveness Index Historical Dataset / 2005–2014 World Economic Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.weforum.org/docs/GCR2014-15/GCI_Dataset_2006-07-2014-15.xlsx.

доводить, що країни-лідери та більшість держав з сильною та слабкою конкурентними позиціями значно випереджають аутсайдерів, але сам цей показник не є достатнім чинником віднесення країни до групи розвинутих. Наприклад, у Тунісі, Молдові та Україні він є досить високим, і частка коштів, які виділяються на науку і, особливо, на освіту є вагомою, проте їх обсяг, як і розмір ВВП, а також ефективність їх витрачання дають підстави відносити ці країни до держав із слабкою та аутсайдерською конкурентними позиціями за динамікою та рівнем УПС за останнє десятиліття.

У світі поширеною є думка про нездатність країн, що розвиваються, самостійно досягти рівня розвинутих держав. Дійсно, на наших картах більшість з них займають слабкі позиції; такі елементи НІС, як захист ПІВ, освітня, наукова та ТІ, фінансові ресурси, у них є недостатніми для розвитку інноваційної діяльності, а національна система досліджень не сприяє появі та зростанню технологічних можливостей. З огляду на це, вона потребує поєднання зусиль держави, промисловості та університетів, а досить часто і участі іноземних партнерів. Крім того, демографічний чинник також справляє значний вплив, адже основна частка населення Землі проживає у країнах, що розвиваються, а найбільші обсяги ВВП створюються у розвинутих.

Розглянемо досвід окремих країн. Наприклад, Уругвай, який покращує свої ринкові позиції, демонструє, що проблеми становлення підприємницьких університетів є актуальними для держави, що розвивається, адже одночасно з розв'язанням питання розвитку вони опиняються перед викликами становлення економіки знань, виконання університетами не лише освітньої та дослідницької функцій, а й ролі “двигуна” місцевого розвитку [14]. З огляду на брак ресурсів для одночасного реагування на всі виклики, акцент робиться на реалізації освітньої функції системи вищої освіти.

Трансфер технологій до менш розвинутих країн наражається на конфлікт інтересів між державним і приватним секторами, що вимагає забезпечення належного режиму діяльності. Як демонструє досвід Чилі — країни з міцними ринковими позиціями, його компонентами найчастіше вважають такі:

- адекватні інституційні та економічні умови;
- належна абсорбуюча здатність;
- досить значний та стабільний попит на технології;
- політика підтримки, у тому числі розвиток інфраструктури і захист ПІВ [15].

Діяльність спільних підприємств, що працюють у Китаї, який також поліпшує свої ринкові позиції, доводить, що країна підійшла до тієї межі, коли до збільшення глобальних продажів інноваційної продукції можуть приводити не тільки інвестиції у НДДКР, але й зростання якості місцевих професійних послуг та інфраструктури, до якої входять місцеві університети та дослідні інститути [16]. Розвиток НОІ спричиняє і збільшення кількості патентів, отже, йдеться і про систему захисту ПІВ як частини інфраструктури.

З лібералізацією економіки у 2007 р. у Бразилії розпочалися реформи університетської системи (компонента національної інфраструктури), яка має забезпечувати економічне зростання. Відставання країни за науково-технологічними результатами та експортом продукції високотехнологічних галузей обмежує її міжнародну конкурентоспроможність, однією з причин чого називають брак знаннєвих мереж [17]. З урахуванням цього, країна намагається проводити політику стимулювання УПС і розвитку національної бази знань.

Комплементарність академічних досліджень і застосування їх результатів у промисловості є ключовим рушійним чинником розгортання УПС, ефективність якого залежить від комбінування структури місцевої промисловості та зосередження критичної маси компаній навколо університетів. Дійсно важливою є критична маса компаній, які мають розвинуті компетенції для абсорбції знань, і університетів — для їх екстерналізації. Останні можуть запропонувати зовнішнім партнерам широкий доступ до результатів досліджень і дослідницької інфраструктури, а компанії більшою мірою володіють досвідом комерціалізації та вдосконалення продукції, ситуацією на ринках товарів та робочої сили. Тому сторони повинні бути мотивовані до взаємного обміну та використання переваг партнерів.

Країни з лідируючими і сильними позиціями на світовому ринку більш диверсифіковано ставляться до елементів NOI та її завдань. Наприклад, у США важливою визнається роль NOI у забезпеченні ефективності критичної інфраструктури, зокрема, шляхом *:

- проведення незалежного аналізу стану розвитку та еластичності КІ;
- підтримки досліджень, тестувань та оцінки стану безпеки та еластичності технологій;
- підтримки формулювання та реалізації концепцій, структур і технічних стратегій забезпечення безпеки КІ та її еластичності;
- аналізу та обміну кращим досвідом при виборі пріоритетів у розвитку та забезпеченні безпеки КІ;
- проведення досліджень і забезпечення інноваційного мислення щодо загроз та поведінкових аспектів терористичної та кримінальної діяльності;
- підготовки та поширення зразків і рекомендацій щодо кращої практики у сфері фізичної та кібернетичної безпеки;
- розробки та проведення курсів з аналізу та управління ризиками КІ;
- створення та реалізації освітніх програм з питань функціонування КІ на бакалаврському та магістерському рівнях освіти;
- проведення досліджень щодо можливостей імплементації нових технологій та методів у розвиток безпеки КІ та її еластичності;
- участі в проведенні оглядів і затвердженні методик аналізу та управління ризиками безпеки КІ;
- залучення та служіння місцевим громадам у забезпеченні безпеки КІ.

У ЄС також визнають необхідність існування в межах КІ обміну інформацією, який повинен включати як освіту та підготовку працівників, так і дослідження і поширення їх результатів. Наприклад, Австралія реалізує найбільший інфраструктурний проект з розбудови національної мережі широкосмугового доступу до Інтернету, інвестуючи в нього близько 30 млрд. дол. Одним з ключових аргументів його реалізації стала необхідність задоволення потреб економіки в доступі до сучасної освіти.

Вивчаючи використання компонентів NOI для підтримки інноваційного підприємництва та економічного зростання в Іспанії, дослідники виявили, що жоден з них самостійно не сприяє економічному зростанню. Тільки **поєднання всіх форм УПС** — бізнес-інкубаторів, технологічних центрів, офісів трансферу

* NIPP 2013: Partnering for Critical Infrastructure Security and Resilience / U.S. Department of Homeland Security, 2012 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.dhs.gov/sites/default/files/publications/NIPP_2013_Partnering_for_Critical_Infrastructure_Security_and_Resilience_508_0.pdf.

технологій і т. д. — спроможне забезпечити розвиток інноваційної діяльності, активне створення нових компаній.

Коли починається лідерство

Навчаються не лише люди, але й організації, що і зумовлює появу концепції інституційної пам'яті. Вступаючи в УПС, стратегічні альянси суб'єктів отримують не тільки шанс для проведення НДДКР, але й можливості навчатись один в одного. У випадках, коли однією із сторін у співробітництві виступають науково-освітні інститути, підвищується ймовірність того, що воно не обмежуватиметься лише предметом співробітництва.

Успішні форми УПС, наприклад ефективні офіси трансферу технологій, спираються на досвід тривалого функціонування. Це демонструє потребу в реалізації університетами ранніх стратегій лідерства, а також у більших бюджетах та широкій участі в національних і міжнародних мережах, а також визначальну роль окремих особистостей. Ймовірно, саме тому політехнічні університети частіше за інших отримують значні обсяги доходів від НДДКР, у тому числі завдяки існуванню та ефективній діяльності у їх складі наукових парків, географічній близькості до підприємств, якості інфраструктури та виконуваних НДДКР.

Інвестиції в НОІ є довгостроковими, але довгостроковим буде і ефект від них. На прикладі Гарвардського і Техаського А&М університетів (останній має у своєму розпорядженні більш як 750 корпусів) дослідники виявили, що інвестиції у НДДКР з енергозбереження та енергоефективності, навіть за доступних капіталів під 2% річних, принеситимуть переваги не раніше, ніж через 12 років [18]. Враховуючи довгостроковість інвестицій, можемо зробити висновок, що стратегія підвищення майбутньої конкурентоспроможності університетів має починатися саме з тривалих ініціатив. Досить часто УПС стає результатом активних дій випускників цих ВНЗ. Проте для цього університетам слід формувати відповідні мережі, підтримувати зв'язки з випускниками, діаспорами, знаходити і заохочувати найталановитіших студентів.

Стан справ і рекомендації для України

У країні, звичайно, використовується інтелектуальний потенціал вітчизняної системи вищої освіти, проте це не приводить до зростання її престижу в суспільстві. У 2014 р. з прийняттям нової редакції Закону України “Про вищу освіту” було розпочато довгоочікувані реформи, аналіз ефективності яких робити передчасно. Однак, враховуючи довгострокові тенденції та інерційність систем вищої освіти і науки, слід усвідомлювати проблеми, на вирішення яких мають спрямовуватися найбільші зусилля. Сучасний стан розвитку університетсько-промислового співробітництва в Україні, на жаль, має такі характеристики:

- тривала негативна динаміка витрат як держави, так і суб'єктів приватного сектору на наукові дослідження в цілому і на університетські зокрема;
- існування когнітивних та функціональних розривів між створенням нових знань, технологій (що відбувається переважно у спеціалізованих НДІ) та набуттям студентами університетів компетенцій без урахування нових здобутків, а також між університетами та ринком праці, на якому тривалий час процеси визначення фахових компетенцій проходять дуже повільно;
- слабка інтеграція дослідницької діяльності з реалізацією національними та регіональними органами влади своїх повноважень;

— низький рівень підприємницьких компетенцій вітчизняних університетів та науково-дослідних інститутів, які хоча і є основними отримувачами патентів у країні, але через низьку комерціалізацію не забезпечені достатніми ресурсами;

— неможливість накопичення університетами комерційних результатів науково-освітньої діяльності у формі ендаументів чи інших джерел довгострокових ресурсів.

Світовий досвід доводить наявність багатьох можливостей з використання науково-освітньої інфраструктури в інтересах соціально-економічного розвитку. Хоча складання стратегій та визначення пріоритетів розвитку — завдання політиків і відповідних органів, ми, із свого боку, можемо запропонувати ряд компонентів, до основних з яких можна віднести такі:

— визначення пріоритетів розвитку науки та освіти для забезпечення конкурентоспроможності країни та її підприємств, що має реалізовуватися в системі чинників мотивації направлення коштів з бюджетів різних рівнів і приватного сектору на здобуття освіти та проведення наукових досліджень;

— вжиття комплексних заходів з усунення відомих когнітивних і функціональних розривів, наприклад, шляхом поширення компетентнісної моделі на ринку праці із залученням університетів до визначення фахових компетенцій та підтримки взаємозв'язків між різними інституціями на всьому ланцюжку операцій із знаннями — від їх створення в результаті досліджень до їх комерціалізації та накопичення фінансових результатів;

— регламентація прийняття національними і регіональними органами влади рішень на основі незалежних досліджень, як це відбувається, наприклад, у США;

— формування та реалізація політики розвитку національної бази знань;

— реалізація програмних заходів з підвищення ефективності підприємницької діяльності університетів і науково-дослідних інститутів.

Висновки

Науково-освітній простір, який інтегрований у сучасну економіку знань, для забезпечення щільного взаємозв'язку використовує диверсифіковану інфраструктуру. Вона є невід'ємною складовою ефективного функціонування національних економік, їх НІС та набуває рис критичності, коли йдеться про стратегії розвитку в межах глобальної економіки знань.

Серед науковців тривають дискусії щодо критеріїв віднесення до критичної інфраструктури, тому приймати рішення доводиться політикам, чим і зумовлюються національні відмінності.

Використання терміна "науково-освітня система" покликане привернути увагу до нерозривного взаємозв'язку між системами науки та освіти. Вони перестають відігравати самотійну роль і лише в комплексі спроможні ефективно виконувати свою традиційну — соціальну — функцію, а також нові функції — економічну, інтеграційну, виробничо-інфраструктурну.

Залежно від фази суспільних трансформацій країни приділяють розвитку науково-освітньої інфраструктури різну увагу, тому в ІГК Україна відноситься до групи країн, основним чинником зростання яких є підвищення ефективності використання ресурсів, а не інновації. Слабкі конкурентні позиції України на глобальному науково-освітньому ринку свідчать не тільки про недостатнє фінансування НОІ,

але й про низьку якість взаємодії її компонентів, брак не лише фізичної, але й “м’якої, віртуальної, інфраструктури”.

Список використаної літератури

1. *Blyde J., Molina D.* Logistic infrastructure and the international location of fragmented production // *Journal of International Economics*. – 2015. – № 95. – P. 319–332.
2. *Zeng D.Z., Zhao L.* Globalization, interregional and international // *Journal of Urban Economics*. – 2010. – № 67. – P. 352–361.
3. *Williamson O.* Transaction Cost Economics And Organization Theory // *Journal of Industrial and Corporative Change*. – 1993. – № 2 (1). – P. 107–156.
4. *Льницький Д.О.* Конкурентна карта світового науково-освітнього простору: інтелектуально-ресурсний вимір // *Економічний аналіз*. – 2015. – Т. 19 (1). – С. 53–63.
5. *Козельский В.Е.* Интеграция России в глобальную информационную инфраструктуру: проблемы и перспективы : дис. ... канд. экон. наук / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2000. – 143 с.
6. *Laranja M., Uyarra E., Flanagan K.* Policies for science, technology and innovation: Translating rationales into regional policies in a multi-level setting // *Research Policy*. Amsterdam : Elsevier. – 2008. – № 37 – P. 823–835.
7. *Critical Infrastructures at Risk: Securing the European Electric Power System ; [A.Gheorghe, M. Masera, M. Weijnen, L. DeVries (ed.)].* – Berlin : Springer, 2006. – 367 p.
8. *Alcaraz C., Zeadally S.* Critical infrastructure protection: Requirements and challenges for the 21st century // *International Journal of Critical Infrastructure Protection*. – 2015. – № 8. – P. 53–66.
9. *Effelsberg M.* Measuring absorptive capacity of national innovation systems // *Ordnungspolitische Diskurse*. – 2011. – № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/56600/1/689536151.pdf>.
10. *Lichtenthaler U.* The drivers of technology licensing: an industry comparison // *California Management Review*. – 2007. – № 49. – P. 67–89.
11. *Yang R., Welch A.R.* Globalisation, transnational academic mobility and the Chinese knowledge diaspora: an Australian case // *Discourse (Abingdon): studies in the cultural politics of education*. – 2010. – № 31(5). – P. 593–607.
12. *Changing Modes: New knowledge production and its implications for higher education in South Africa ; [Andre Kraak (ed.)].* – South Africa, Pretoria: HSRC Press, 2000. – 199 p.
13. *Дослідницькі університети: світовий досвід та перспективи розвитку в Україні : моногр. ; [за заг. ред. А.Ф. Павленка, Л.Л. Антонюк].* – К. : КНЕУ, 2014. – 550 с.
14. *Arocena R., Goransson B., Sutz J.* Knowledge policies and universities in developing countries: Inclusive development and the “developmental university” // *Technology in Society*. – 2015. – № 41. – P. 10–20.
15. *Pueyo A., Garcia R., Mendiluce M., Morales D.* The role of technology transfer for the development of a local wind component industry in Chile / *Energy Policy*. – Amsterdam : Elsevier. – 2011. – № 39. – P. 4274–4283.
16. *Ma Z., Yu M., Gao C., Zhou J., Yang Z.* Institutional constraints of product innovation in China: Evidence from international joint ventures // *Journal of Business Research*. – 2015. – № 68. – P. 949–956.

17. Freitas I.M.B., Marques R.A., Silva E.M.P. University – industry collaboration and innovation in emergent and mature industries in new industrialized countries // Research Policy. — 2013. — № 42. — P. 443–453.

18. Faghihi V., Hessami A.R., Ford D.N. Sustainable campus improvement program design using energy efficiency and conservation // Journal of Cleaner Production. — 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.040>.

References

1. Blyde J., Molina D. Logistic infrastructure and the international location of fragmented production. *J. of Int. Economics*, 2015, No. 95, pp. 319–332.

2. Zeng D.Z., Zhao L. Globalization, interregional and international. *J. of Urban Economics*, 2010, No. 67, pp. 352–361.

3. Williamson O. Transaction cost economics and organization theory. *J. of Industrial and Corporate Change*, 1993, No. 2 (1), pp. 107–156.

4. Il'nyts'kyy D.O. *Konkurentna karta svitovogo naukovo-osvitn'ogo prostoru: intelektual'no-resursnyi vymir* [The competitive map of the world scientific educational space: intellectual-resource dimension]. *Ekonomichniy Analiz*, 2015, Vol. 19 (1), pp. 53–63 [in Ukrainian].

5. Kozel'skii V.E. *Integratsiya Rossii v global'nyu informatsionnyu infrastrukturu: problemy i perspektivy, dis. k. e. n.* [The integration of Russia in the global informational infrastructure: problems and perspectives, Author's candidate degree thesis (Econ. Sci.). St.-Petersburg, St.-Petersburg State Univ., 2000 [in Russian].

6. Laranja M., Uyarrá E., Flanagan K. Policies for science, technology and innovation: Translating rationales into regional policies in a multi-level setting, in: Research Policy. Amsterdam, Elsevier, 2008, No. 37, pp. 823–835.

7. Critical Infrastructures at Risk: Securing the European Electric Power System, edited by A.V. Gheorghe, M. Masera, M. Weijnen, L.J. DeVries. Berlin, Springer, 2006.

8. Alcaraz C., Zeadally S. Critical infrastructure protection: Requirements and challenges for the 21st century. *Int. J. of Critical Infrastructure Protection*, 2015, No. 8, pp. 53–66.

9. Effelsberg M. Measuring absorptive capacity of national innovation systems. *Ordnungspolitische Diskurse*, 2011, No. 4, available at: <https://www.econstor.eu/dspace/bitstream/10419/56600/1/689536151.pdf>.

10. Lichtenthaler U. The drivers of technology licensing: an industry comparison. *California Management Review*, 2007, No. 49, pp. 67–89.

11. Yang R., Welch A.R. Globalisation, transnational academic mobility and the Chinese knowledge diaspora: an Australian case. *Discourse (Abingdon): studies in the cultural politics of education*, 2010, No. 31(5), pp. 593–607.

12. Changing Modes: New Knowledge Production and Its Implications for Higher Education in South Africa, edited by Andre Kraak. South Africa, Pretoria, HSRC Press, 2000.

13. *Doslidnyts'ki Universiteti: Svitovyi Dosvid ta Perspektivy Rozvytku v Ukraini, za zag. red. A.F. Pavlenka, L.L. Antonyuk* [Research Universities: World Experience and Development Perspectives in Ukraine], edited by A.F. Pavlenko, L.L. Antonyuk. Kyiv, KNEU, 2014 [in Ukrainian].

14. Arocena R., Goransson B., Sutz J. Knowledge policies and universities in developing countries: Inclusive development and the “developmental university”, *Technology in Society*, 2015, No. 41, pp. 10–20.

15. Pueyo A., Garcia R., Mendiluce M., Morales D. The role of technology transfer for the development of a local wind component industry in Chile, in: *Energy Policy*. Amsterdam, Elsevier, 2011, No. 39, pp. 4274–4283.

16. Ma Z., Yu M., Gao C., Zhou J., Yang Z. Institutional constraints of product innovation in China: Evidence from international joint ventures. *J. of Business Research*, 2015, No. 68, pp. 949–956.

17. Freitas I.M.B., Marques R.A., Silva E.M.P. University – industry collaboration and innovation in emergent and mature industries in new industrialized countries. *Research Policy*, 2013, No. 42, pp. 443–453.

18. Faghihi V., Hessami A.R., Ford D.N. Sustainable campus improvement program design using energy efficiency and conservation. *J. of Cleaner Production*, 2014, available at: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.040>.

Стаття надійшла до редакції 10 липня 2015 р.

ФІНАНСИ. ПОДАТКИ. КРЕДИТ

УДК 658.14:338.4(447)

Л. М. ШАБЛИСТА,
*професор, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник відділу фінансів реального сектору
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
(Київ)*

ТЕНДЕНЦІЇ КОНЦЕНТРАЦІЇ ВЛАСНОГО КАПІТАЛУ ТА МЕХАНІЗМИ ЙОГО ЗРОСТАННЯ В РЕАЛЬНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ *

Досліджено динаміку і структуру власного капіталу реального сектору економіки України за період 2007–2014 рр. Проаналізовано різні форми концентрації власного капіталу. Обґрунтовано доцільність формування вертикально інтегрованих організаційних структур, яке сприяє підвищенню рівня концентрації власного капіталу. Виявлено причини гальмування процесу створення вертикально інтегрованих структур у високотехнологічних галузях промисловості. Визначено механізми зростання власного капіталу підприємств.

Ключові слова: концентрація власного капіталу, коефіцієнт концентрації власного капіталу, коефіцієнт покриття, інвестований капітал, накопичений капітал, механізми зростання власного капіталу, субординований борг.

L. M. SHABLYSTA,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Leading Sci. Research at the Department of Finances of Real Sector,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

THE TRENDS OF CONCENTRATION OF THE EQUITY CAPITAL AND THE MECHANISMS OF ITS GROWTH IN THE REAL SECTOR OF UKRAINE'S ECONOMY

The dynamics and the structure of the equity capital of the real sector of Ukraine's economy for 2007–2014 are studied. Various forms of the concentration of the equity capital are analyzed. The expediency to form vertically integrated organizational structures, which will favor an increase in the level of concentration of the equity capital, is substantiated. The reasons for the deceleration of the process of creation of vertically integrated structures in high-tech industrial branches are revealed. The mechanisms of growth of the equity capital of enterprises are defined.

Keywords: concentration of the equity capital, coefficient of concentration of the equity capital, coefficient of coverage, invested capital, accumulated capital, mechanisms of growth of the equity capital, subordinated debt.

© Шаблиста Любов Миколаївна (Shablysta Lyubov Mykolaivna), 2016; e-mail: shablista7@ukr.net.

* Статтю підготовлено в рамках науково-дослідної роботи ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України" (НДР за темою "Фінансове забезпечення структурної модернізації реального сектора економіки України" ДР № 0113U005616).

Ключовою проблемою макроекономічної стабілізації та економічного зростання в Україні є структурна модернізація реального сектору її економіки, для забезпечення якої необхідні довгострокові фінансові ресурси. Одним з таких ресурсів виступає власний капітал суб'єктів господарювання, концентрація (нарощування) якого послаблює їх залежність від світової кон'юнктури і створює додаткові стабілізуючі точки опори, що є особливо важливим в умовах нинішньої глобальної фінансової нестабільності.

Трансформації, що відбулися в українській економіці протягом ринкових реформ (приватизації, первісного нагромадження капіталу, розподілу і перерозподілу державної власності), визначили нові тенденції у формуванні ринку та його інституціональної структури, що, у свою чергу, істотно вплинуло на процес концентрації власного капіталу. Протягом останніх років, незважаючи на зростання абсолютного розміру власного капіталу підприємств реального сектору економіки, ще не досягнуто нормативного рівня його концентрації. Більшість підприємств (зокрема, у промисловості) не мають достатніх інвестицій для модернізації виробництва на інноваційній основі. Критична маса інвестиційних проєктів, які формуються за рахунок власних коштів підприємств, зумовлюється не відтворенням основного капіталу, а фінансовими вкладеннями в різні формально власницькі інтеграційні угоди, не пов'язані з реальним оновленням матеріально-технічної бази виробництва. Втрачено керованість процесу концентрації власного капіталу підприємств з боку держави.

У ході глобалізації формуються новий суспільно-технологічний спосіб технотронно-інформаційного виробництва, а також нові глобальні економічні відносини і закономірності [1]. В цих умовах для забезпечення конкурентоспроможності національної економіки необхідно в короткі строки сконцентрувати значну масу власного капіталу підприємств на структурній модернізації виробництва (насамперед, промислового). Вирішення проблеми руху капіталу залежить від тенденцій його концентрації, які відображаються на ефективності національної економіки в цілому. На ефективність економіки значний вплив справляє і використання більш ефективних форм концентрації власного капіталу.

В економічній літературі відсутні системні дослідження ролі концентрації власного капіталу підприємств у фінансуванні економічних процесів. Саме поняття "концентрація капіталу" трактується широко. Під ним розуміються такі процеси, як централізація, консолідація, інтеграція, злиття. В економічній теорії ці поняття мають схожі значення і нерідко застосовуються авторами як синоніми, оскільки всі вони підходять під визначення процесу концентрації власного капіталу [2]. Причому увага зосереджується в основному на мотивах, оцінці ефективності, тенденціях і перспективах окреслених процесів. Цим проблемам присвячено публікації таких вітчизняних і зарубіжних учених, як Є. Балацький, П. Буряк, В. Владімірова, Ю. Вінслав, С. Губанов, Г. Динз, В. Демент'єв, Ф. Євдокімов, Ю. Іванов, В. Кириченко, Р. Коуз, О. Уільямсон та інші.

Метою статті є дослідження динаміки і структури власного капіталу підприємств, визначення перспективних форм концентрації та механізмів формування власного капіталу з урахуванням його ролі у фінансовому забезпеченні структурної модернізації реального сектору економіки України.

Власний капітал підприємства являє собою сукупність ресурсів його власників (акціонерів), внесених ними при створенні АТ, і ресурсів, сформованих у ході діяль-

ності підприємства, що слугують економічною основою для його функціонування й розвитку. Закономірним перманентним процесом є концентрація (тобто нагромадження) власного капіталу. Підприємство вважається фінансово стійким за умови, що частка його власного капіталу в загальній сумі коштів, авансованих у його діяльність, становить понад 50% (тобто коефіцієнт концентрації власного капіталу перевищує 0,5).

За період 2007–2014 рр. темпи зростання власного капіталу підприємств змінювалися неоднозначно: у 2007–2013 рр. у цілому по реальному сектору економіки спостерігалися коливання темпів зростання у межах 97,4–120,7%, а у 2014 р. (порівняно з 2013 р.) — їх падіння до 77,5% (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка власного капіталу підприємств
реального сектору економіки України за період 2007–2014 рр.***

Види економічної діяльності	У % до попереднього року						
	р о к и						
	2008	2009	2010	2011	2012	2013**	2014**
Реальний сектор економіки (всього).....	107,1	112,2	120,2	97,4	120,7	104,0	77,5
Сільське господарство.....	126,0	114,9	125,2	137,4	119,3	105,9	104,5
Промисловість.....	108,8	104,0	103,3	109,4	146,5	106,0	80,3
Будівництво.....	94,8	107,6	92,9	94,6	114,0	109,0	9,8

* Розраховано за статистичними даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

** Дані за 2013–2014 рр. наведено без урахування результатів діяльності підприємств тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь.

У промисловості при зростанні власного капіталу за період 2007–2013 рр. майже удвічі по окремих великих промислових підприємствах спостерігалось істотне скорочення його обсягів, а в окремі роки власний капітал мав від'ємне значення, про що свідчать результати проведеного нами аналізу динаміки власного капіталу трьох груп підприємств у металургійній, машинобудівній і хімічній галузях промисловості. До кожної групи включено по 20 підприємств. У 2013 р. частка реалізації та частка власного капіталу по кожній групі підприємств у загальних обсягах реалізації та власного капіталу становили, відповідно, у металургійній промисловості — 74,9 і 75,8%, у машинобудівній — 30,3 і 32,7% та в хімічній — 53,1 і 20% *.

В окремі роки проаналізованого періоду у групі металургійних підприємств на 5 з них власний капітал зменшився у межах 1,2–29,4 раза, а ще на 5 він мав від'ємне значення; у групі машинобудівних підприємств на 5 з них власний капітал зменшився у межах 1,1–4,8 раза, а ще на 2 він мав від'ємне значення; у групі хімічних підприємств ** на 6 з них власний капітал зменшився у межах 1,4–2,4 раза, а на 9 він мав від'ємне значення.

На інших підприємствах зростання власного капіталу відбулося в основному за рахунок інвестованого капіталу (статутного і додаткового). Статутний капітал є первинним джерелом інвестування та формування майна підприємств. Наявність у підприємств значного статутного капіталу забезпечує їх активну інвестиційну

* Вибірку здійснено за даними фінансової звітності підприємств, які оприлюднюють звітність емітента на сайті Агентства з розвитку інфраструктури фондового ринку України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://smida.gov.ua/>.

** Тут і далі по групі хімічних підприємств за період 2007–2011 рр. У 2012–2013 рр. їх власний капітал мав від'ємне значення, і частка статутного капіталу не розраховувалася.

діяльність і дозволяє розв'язувати таку проблему, як залучення інвестицій для формування ресурсної та виробничої баз для модернізації основних засобів. Збільшення статутного капіталу здійснюється шляхом підвищення номінальної вартості акцій та випуску нових акцій.

За аналізований період частка статутного капіталу в загальному обсягу власного капіталу зросла по реальному сектору економіки на 32,7 процентного пункта (із 52 до 84,7%), у тому числі у промисловості — на 26,3 процентного пункта (із 42,7 до 69%). У розрізі окремих видів промислової діяльності частка статутного капіталу змінювалася неоднозначно. Так, по групі металургійних підприємств, включених до вибірки, частка статутного капіталу за період 2007–2013 рр. зросла на 10,4 процентного пункта (із 18,9 до 29,3%), по групі хімічних підприємств — на 11 процентних пунктів (із 52,1 до 63,1%), а по групі машинобудівних підприємств цей показник знизився на 9,9 процентного пункта (із 30,7 до 20,8%).

Слід звернути увагу на розмір статутного капіталу підприємств. Згідно із Законом України “Про акціонерні товариства”*, його мінімальний розмір в АТ становить 1250 мінімальних заробітних плат з огляду на ставку мінімальної заробітної плати, що діє на момент його створення (реєстрації). Мінімальний розмір статутного капіталу підприємств не залежить від їх розміру, а це призводить до того, що для великих підприємств він є заниженим, а для малих і середніх — завищеним. Про це свідчать значні відхилення статутного капіталу по групі підприємств, включених до вибірки, від його середньої величини по кожній групі. Так, у 2013 р. у групі металургійних підприємств 7 з них мали статутні капітали, в 1,2–21 раз більші від середньої величини, а 13 — відповідно, в 1,9–245,2 раза менші; у групі машинобудівних підприємств 5 з них мали статутні капітали, в 1,3–9 разів більші від середньої величини, а 16 — в 1,8–8233,3 раза менші; у групі хімічних підприємств у 8 з них статутні капітали були в 1,41–4,2 раза більшими від середньої величини, а у 12 — у 13,4–1441,1 раза меншими.

Додатковий капітал є доповненням до статутного капіталу. Його основні компоненти — емісійний дохід (різниця між ціною продажу і номінальною вартістю акцій, вирученою при їх реалізації за ціною, вищою від номіналу); приріст вартості необоротних активів при переоцінці. За аналізований період частка додаткового капіталу в загальному обсягу власного капіталу збільшилась у цілому по реальному сектору економіки на 24,1 процентного пункта (із 38,4 до 62,5%), у тому числі у промисловості — на 8,4 процентного пункта (із 42,7 до 51,1%). По групі металургійних підприємств частка додаткового капіталу в загальному обсягу власного капіталу зменшилась на 14,8 процентного пункта (із 22,5 до 7,7%), по групі машинобудівних підприємств вона не змінилась, а по групі хімічних підприємств — збільшилась на 33,7 процентного пункта (із 39,7 до 73,4%). Для додаткового капіталу нормативного рівня законодавчо не встановлено. Деякі підприємства, маючи додатковий капітал, який у 2 і більше разів перевищує статутний, не використовують його для збільшення статутного капіталу, хоча іноді розмір статутного є нижчим від середнього по групі підприємств і не змінювався протягом останніх років. У такому випадку додатковий капітал виступає захисним бар'єром, який можна використовувати у будь-який час і без жодних обмежень для покриття збитків від розміщення акцій. Для обмеження використання

* Про акціонерні товариства : Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.

додаткового капіталу на покриття збитків і направлення його частини на поповнення статутного капіталу слід було б встановити норматив додаткового капіталу в розмірі 15% статутного капіталу.

Розширення інвестованого капіталу справляє стабілізуючий вплив на фінансовий стан підприємств і забезпечує інвестиційну діяльність. Але при цьому інвестиції мають переважно портфельний характер. Це означає, що капітал набирає форми фіктивного, а не виробничого.

Найважливішим фінансовим ресурсом для модернізації структури реального сектору економіки є накопичений капітал (нерозподілений прибуток і резервний капітал). Нерозподілений прибуток показує, наскільки збільшився власний капітал підприємства за рахунок результатів його діяльності. Концентрація власного капіталу підприємства за рахунок нерозподіленого прибутку означає реальні інвестиції в оновлення його матеріально-технічної бази.

За період 2007–2014 рр. у цілому по реальному сектору економіки нерозподілений прибуток мав місце лише у 2007, 2008 і 2013 рр., і частка його у власному капіталі підприємств коливалась у межах 1,6–12,4%. Найвищою ця частка була в сільському господарстві, де діапазон коливань становив 25,9–55%. У промисловості частка нерозподіленого прибутку у власному капіталі коливалась у межах 2,4–15%, а в будівництві нерозподілений прибуток спостерігався лише в 2010 р., і частка його була на рівні 6,9%. Різні за розміром підприємства мають неоднакову можливість нагромаджувати власний капітал. Лише у великих підприємств був нерозподілений прибуток для капіталізації. Малі й середні підприємства мали непокриті збитки. Так, протягом 2008–2012 рр. річний обсяг непокритих збитків коливався по малих підприємствах у межах 3,8–11,6 млрд. грн. і по середніх — відповідно, 9,6–25,9 млрд. грн.

Низький рівень капіталізації нерозподіленого прибутку зумовлювався збитковістю і низькою рентабельністю власного капіталу значної кількості підприємств. Так, за період 2010–2014 рр. частка збиткових підприємств у загальній кількості підприємств у цілому по реальному сектору економіки коливалась у межах 33,7–41%, а співвідношення збитків і прибутків — відповідно, від 54,7 до 363,5% (табл. 2).

Про низький рівень рентабельності власного капіталу підприємств реального сектору економіки і значні коливання цих показників за видами економічної діяльності свідчать дані таблиці 3.

Резервний капітал, призначений для покриття збитків, виплати дивідендів за привілейованими акціями і викупу власних акцій у разі відсутності інших коштів, справляє стабілізуючий вплив на величину власного капіталу. Згідно із Законом України "Про акціонерні товариства", цей капітал формується у розмірі, не меншому від 15% статутного капіталу АТ, або за рахунок нерозподіленого прибутку. До досягнення величини резервного капіталу, встановленої статутом, розмір щорічних відрахувань не може бути меншим від 5% суми чистого прибутку АТ за рік.

Протягом аналізованого періоду в цілому по реальному сектору економіки частка резервного капіталу у власному капіталі коливалась у межах 2–3,2%, а відношення резервного капіталу до статутного — відповідно, у межах 3,7–5,1%. У промисловості діапазон коливань цих часток становив 1,3–4,8 і 4,2–10,6%, а у будівництві — 1,7–23,2 і 1,5–3,3%. У сільському господарстві резервний капітал коливався відносно статутного у межах 25,9–49,8%. Значна частина вибраних для аналізу підприємств не мали резервного капіталу, або його розмір був нижчим від

Таблица 2

Рівень збитковості підприємств реального сектору економіки України за період 2010–2014 рр.*

(%)

	Р о к и									
	2010		2011		2012		2013		2014	
	Питома вага збиткових підприємств у загальній кількості підприємств	Співвідношення збитків і прибутків	Питома вага збиткових підприємств у загальній кількості підприємств	Співвідношення збитків і прибутків	Питома вага збиткових підприємств у загальній кількості підприємств	Співвідношення збитків і прибутків	Питома вага збиткових підприємств у загальній кількості підприємств	Співвідношення збитків і прибутків	Питома вага збиткових підприємств у загальній кількості підприємств	Співвідношення збитків і прибутків
Види економічної діяльності										
Реальний сектор економіки (всього).....	41,0	75,4	34,9	54,7	35,5	72,1	34,1	85,6	33,7	363,5
Сільське господарство	30,5	22,5	17,0	16,5	21,7	20,4	20,1	42,8	15,8	58,5
Промисловість.....	41,3	54,7	37,4	45,0	37,6	75,3	36,7	83,1	36,7	318,2
Будівництво.....	44,7	190,1	39,5	171,6	39,5	100,8	37,7	185,9	37,3	533,5

* Розраховано за статистичними даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

нормативного. Так, за 2007–2013 рр. частка таких підприємств серед металургійних була на рівні 30%, машинобудівних – 45% і хімічних – 60%. В окремі роки частка підприємств, які не мали резервного капіталу, або його розмір був нижчим від нормативного, в металургійній, машинобудівній і хімічній промисловості становила, відповідно, 50, 30 і 35%. Причинами невиконання власниками підприємств нормативних вимог до їх резервного капіталу стали малі розміри або відсутність чистого прибутку. Наслідком такого явища може стати неможливість для підприємств подолати збитковість бізнесу.

Для окремих підприємств-експортерів основними джерелами накопичення капіталу слугували специфічні рентні (тіньові) доходи за рахунок різниці у зовнішніх і внутрішніх цінах, а також ухилення від оподаткування [3].

Дослідження дозволило встановити, що для підприємств реального сектору економіки характерним є низький (менший від нормативного) коефіцієнт концентрації власного капіталу (табл. 4).

Серед обстежених підприємств частка підприємств, у яких спостерігалось зниження коефіцієнта концентрації власного капіталу, становила у металургії 85%, у машинобудуванні та хімічній промисловості – відповідно, 75 і 55%. Протягом

2007–2013 рр. найбільшою частка підприємств з коефіцієнтом концентрації власного капіталу, меншим від нормативного, була у групі машинобудівних підприємств (40% їх кількості у групі). У групі металургійних підприємств цей показник становив 35%, а у групі хімічних — 25%.

Таблиця 3

**Рентабельність власного капіталу підприємств
реального сектору економіки України за період 2007–2014 рр. ***

(%)

Види економічної діяльності	Р о к и							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Реальний сектор економіки (всього).....	11,5 ** 8,4	-1,5 -4,3	-0,7 -3,3	3,4 0,2	7,9 4,3	3,8 1,4	0,3 -1,6	-0,41 -0,43
Сільське господарство.....	15,3 13,9	19,1 9,2	11,1 9,5	19,1 19,0	20,6 20,4	18,2 18,1	9,7 9,6	0,13 0,13
Промисловість.....	12,0 8,1	17,9 1,4	-3,6 -3,5	7,3 2,7	12,6 6,9	3,1 0,4	1,9 -0,6	-0,29 -0,31
Будівництво.....	5,6 1,7	-24,8 -29,1	-11,6 -15,0	-16,1 -18,6	-14,9 -17,7	0,2 -3,4	-15,9 -18,3	-0,68 -0,89

* Розраховано за статистичними даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

** Чисельник розраховано за прибутком підприємства від звичайної діяльності до оподаткування, а знаменник — за його чистим прибутком.

Таблиця 4

**Коефіцієнт концентрації власного капіталу підприємств
реального сектору економіки України за період 2007–2014 рр. ***

Види економічної діяльності	Р о к и							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Реальний сектор економіки (всього).....	0,42	0,34	0,34	0,38	0,32	0,34	0,33	0,24
Сільське господарство.....	0,55	0,47	0,48	0,53	0,54	0,54	0,50	0,42
Промисловість.....	0,47	0,40	0,37	0,35	0,34	0,39	0,38	0,29
Будівництво.....	0,23	0,17	0,19	0,17	0,15	0,11	0,11	0,01

* Розраховано за статистичними даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Низький рівень концентрації власного капіталу є перешкодою для структурної модернізації національної економіки. У розвинутих країнах у період структурної трансформації та створення умов для економічного зростання активно відбувалися процеси укрупнення виробництва і капіталу шляхом злиття та поглинання. У планах стратегічного розвитку більшості сучасних компаній є розділ, присвячений можливим злиттям і поглинанням як основним формам реалізації процесів концентрації та укрупнення капіталу [4; 5]. Процеси концентрації власного капіталу були одним з ключових елементів державної структурної політики, яким заохочувалося створення "національних чемпіонів" [6].

Про ступінь впливу концентрації власного капіталу на фінансове забезпечення структурної модернізації реального сектору економіки свідчить коефіцієнт покриття (відношення власного капіталу до основних засобів і нематеріальних активів). Величина цього коефіцієнта, більша від 1, означає, що власний капітал є джерелом ресурсів для довгострокового інвестування. В Україні протягом 2007–

2013 рр. коефіцієнт покриття в цілому по реальному сектору економіки був вищим від 1, проте мав тенденцію до зниження (з 1,26 у 2007 р. до 1,05 у 2013 р.). У 2014 р. цей коефіцієнт знизився до 0,76. По промисловості до 2010 р. коефіцієнт покриття перевищував 1, а з 2011 р. — був меншим від 1 і у 2014 р. становив 0,69. У сільському господарстві цей коефіцієнт протягом усього аналізованого періоду перевищував 1 і мав тенденцію до зростання (з 1,39 у 2007 р. до 1,87 у 2014 р.). У будівництві він тільки у 2007 р. перевищував 1, а за період 2008–2014 рр. — знизився (з 0,92 у 2008 р. до 0,76 у 2013 р. і до 0,09 у 2014 р.).

Можливості підвищення концентрації власного капіталу за рахунок накопичення обмежено величиною доданої вартості (нерозподіленого чистого прибутку), яка може бути в певний час використана для накопичення.

Ширші можливості для концентрації капіталу закладено у зміні розподілу уже існуючих і функціонуючих капіталів шляхом укрупнення (консолідації, централізації, інтеграції або злиття). Це перспективна форма нарощування власного капіталу. Для реалізації масштабних інноваційних проектів важливо створювати “центри високої концентрації капіталів” [7]. Саме наявність у провідних індустріальних країнах великого виробництва з високою нормою прибутку при збереженні певного рівня конкуренції дозволила економіці та суспільству в цілому систематично акумулювати досягнення науково-технічного прогресу, підсумком чого стало “виникнення економіки інноваційних потоків — нової економіки” [8].

У розвинутих країнах поширено вертикально інтегровані структури, які об’єднують комерційні організації, що функціонують на різних стадіях єдиного виробничо-технологічного процесу. При вертикальній інтеграції реалізується відтворювальний підхід до суспільного виробництва, суть якого полягає в тому, що максимальний прибуток отримується з кінцевого продукту, а не з проміжного, як сьогодні *. На наш погляд, справедливо зазначає С.С. Губанов: неприпустимо, неекономічно і нерационально отримувати прибуток з видобування сировини та виробництва напівфабрикатів, створювати умови, за яких з проміжного виробництва отримується максимальний прибуток [9]. Вченим сформульовано закон вертикальної інтеграції, згідно з яким рентабельність усього проміжного виробництва (за умови, що воно є складовою вертикально інтегрованої структури. — *Л.М.Ш.*) повинна дорівнювати 0.

В умовах глобалізації, коли посилюється ринкова конкуренція, головними цілями стратегічної орієнтації діяльності вертикально інтегрованих структур є інноваційність функціонування й розвитку, а також оновлення (модернізація) виробничої сфери. Кругооборот інтегрованого промислового капіталу не можна уявити як просто суму оборотів об’єднаних капіталів підприємств, які входять до інтегрованого об’єднання, а починає функціонувати як “помножений капітал, народжений синергією їх взаємодії” [10]. Вертикальна інтеграція дозволяє отримати синергетичний ефект за рахунок зниження трансакційних витрат [11; 12]; зниження податкового навантаження в результаті звільнення окремих переділів від ПДВ і зменшення податку на прибуток у разі введення єдиного обліку та сплати консолідованого податку внаслідок урахування в сукупному фінансовому результаті збитків [13]; застосування трансфертних цін [14]; кредитування споживачів продукції за рахунок постачальників, які мають власний капітал, під процент, нижчий від ринкового [15]; тощо.

* В Україні за період 2010–2014 рр. рентабельність операційної діяльності у добувній промисловості коливалась у межах 12,5–21,4%, а у переробній за період 2010–2013 рр. — відповідно, 1,8–2,9%, у 2014 р. її збитковість становила 2,6%.

В Україні поки що не склалося системного уявлення про виробничу інтеграцію як форму концентрації власного капіталу, і тому процес створення вертикально інтегрованих структур йде повільно. Створено лише дві вертикально інтегровані групи — "Метінвест" і "ІСД". Не розвинуто процес створення вертикально інтегрованих груп у високотехнологічних комплексах з повним циклом робіт (дослідних, дослідно-конструкторських, випробувальних, інноваційних, виробничих та ін.), що, у свою чергу, призводить до розпорошення зусиль вітчизняних товаровиробників, до неефективного використання коштів для інноваційної діяльності внаслідок дублювання однакових видів інноваційних робіт декількома конкуруючими підприємствами, до загострення конкуренції з аналогічними імпортними зразками продукції [16].

Стримують формування вертикально інтегрованих структур недоліки в анти-монопольному законодавстві. Згідно із Законом України *, дозвіл на злиття підприємств надається АМКУ в разі, якщо ця новостворена структура не спричиняє монополізацію або істотне обмеження конкуренції на всьому ринку або на значній його частині. При цьому всі дії АМКУ спрямовано на боротьбу з монополізмом у розумінні його як "панування над цінами", яке веде до "вимивання" з економіки національних лідерів. Не враховується, що в умовах глобалізації монополії створюються для раціоналізації виробництва і протидії кризовим явищам. Негативні прояви діяльності монополій можна нейтралізувати, використавши такі підйоми державного регулювання, як інструменти регулювання цін; встановлення додаткових умов; штрафні санкції; високе оподаткування монопольних прибутків. На наш погляд, застосування останньої підйоми державного регулювання є правомірним, оскільки податок як фіскальний інструмент перетворюється на підйому економічної політики лише в разі його диференціації, що підтверджено досвідом розвинутих країн і країн ЄС у стимулюванні концентрації капіталів підприємств [17; 18].

Доцільність створення вертикально інтегрованих груп в Україні зумовлена їх ефективністю. Офіційна статистика поки що не має інформації, достатньої для того, щоб оцінити ефективність функціонування підприємств у складі інтегрованих груп, хоча в цьому є нагальна потреба у зв'язку з необхідністю розробки програми організаційного вдосконалення виробництва **.

Для оцінки ефективності формування інтегрованих груп можна порівняти коефіцієнти концентрації власного капіталу і коефіцієнти покриття на металургійних підприємствах, які входять до групи "Метінвест", із середніми показниками по металургії в цілому (рис. 1 і 2).

Згідно з наведеними на рисунках 1 і 2 даними, коефіцієнт концентрації власного капіталу і коефіцієнт покриття по вертикально інтегрованій групі "Метінвест" були в основному вищими від аналогічних показників по металургії в цілому.

* Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III.

** До речі, Європейським Союзом і міжнародними організаціями дослідженню функціонування груп підприємств приділяється значна увага [19]. У США у виданні "Статистика компаній" публікуються підсумки спеціальної програми збирання економічної інформації, що здійснюється у рамках господарських переписів. Відповідно до цієї програми, кожна фірма зобов'язана подавати до Бюро переписів повний перелік підприємств і компаній (у тому числі юридично самостійних), які перебувають у її власності або під її контролем. Законодавство США передбачає кримінальну відповідальність керівників фірм за надання неправдивих даних, а працівників Бюро переписів — за розголошення даних, які стосуються окремих компаній [20].

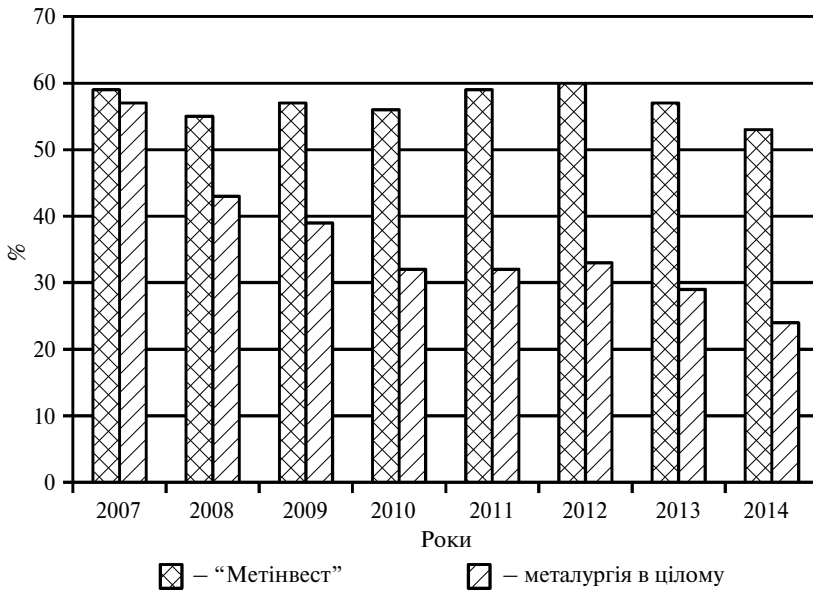

Рис. 1. Порівняння коефіцієнтів концентрації власного капіталу по групі “Метінвест” і по металургії в цілому

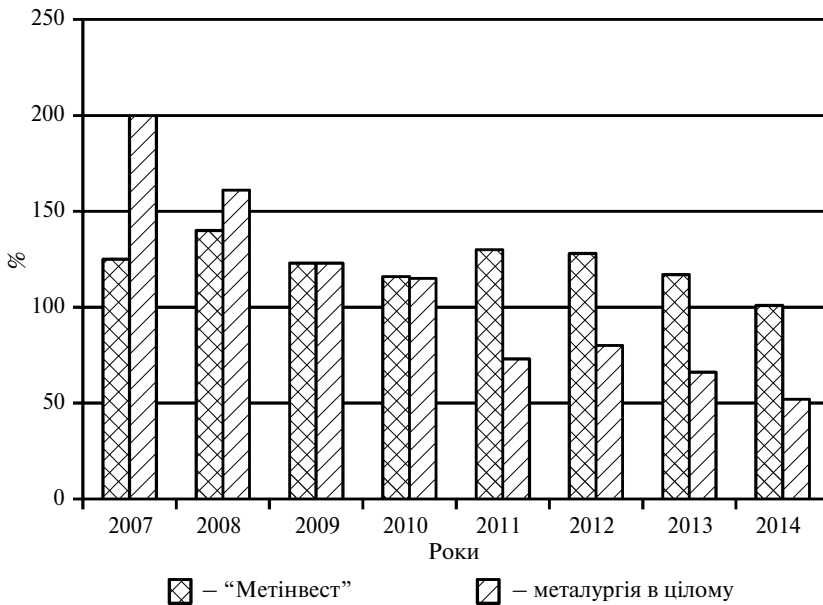

Рис. 2. Порівняння коефіцієнтів покриття по групі “Метінвест” і по металургії в цілому

Підприємства, які входили до інтегрованих груп, активніше здійснювали фінансування інноваційних проєктів, про що свідчать заходи щодо їх реалізації (табл. 5).

Тим часом у цілому концентрація власного капіталу не супроводжувалася структурною модернізацією економіки, оскільки здійснювалася не у формі капіталізації частини доданої вартості (що зумовлює зростання виробничого потенціалу), а в основному пов’язана з різними фінансовими операціями.

З метою активізації процесів концентрації власного капіталу і посилення їх впливу на структурну модернізацію реального сектору економіки слід розширити

коло власних джерел фінансування структурної модернізації за рахунок таких механізмів:

— реструктуризація власності проблемних (збиткових і низькорентабельних) підприємств шляхом додаткової емісії акцій під інвестиційно привабливі стратегічні проекти, що визначаються фондовим ринком як перспективні (економічною основою для додаткової емісії акцій підприємства могла б стати дооцінка його капіталу при переоцінці основних засобів за їх ринковою вартістю);

— субординований борг, який являє собою схему емісії та розміщення акціонерним товариством різноманітних як коротко-, так і довгострокових цінних паперів серед акціонерів, пайовиків і персоналу товариства [22] (це джерело фінансування має якісні характеристики, притаманні як власному капіталу, так і зобов'язанням; з одного боку, порівняно з власниками акцій права цієї категорії інвесторів є вужчими, а з іншого — характеристики і параметри зобов'язань АТ, номіновані у боргових цінних паперах, за необхідності можуть бути скориговані менеджментом; рішення правління, проведені через раду директорів і збори акціонерів, можуть змінити суми та строки зобов'язань і субординованого боргу, знизити рівень процентів, змінити види і строки їх виплати, конвертувати боргові зобов'язання у боргові цінні папери, списати борг; такий вид фінансових ресурсів є перспективним для фінансування розвитку АТ і компенсації втрат при появі ризиків великих проектів);

— емісія середньострокових корпоративних облігацій під інноваційні проекти, однією з умов випуску яких є можливість конвертації цих паперів у прості привілейовані акції, тобто конвертації боргу у власність (для стимулювання випуску облігацій доцільно зменшувати оподатковуваний прибуток на суму процентного доходу, що виплачується їх власникам);

— передання у довірче управління або продаж на фондових ринках належних підприємствам цінних паперів (акцій, облігацій, векселів, вторинних цінних паперів);

— застосування вексельного кредиту, який надається банком векселедержателю, шляхом дострокових виплат вказаної у векселі суми за вирахуванням процентів за час від моменту обліку векселя до строку платежу по ньому, а також суми банківської комісії;

— впровадження нових швидкісних фінансових технологій мобілізації фінансових ресурсів (факторингу, форфейтингу, селенгу та ін.), у результаті чого зростає рівень абсолютної ліквідності оборотних активів підприємств.

Таблиця 5

Інвестиційні заходи, здійснені на підприємствах вертикально інтегрованих груп за рахунок накопичених ними коштів у 2010–2012 рр.*

(млн. грн.)

Підприємства	Накопичені кошти підприємств			Заходи щодо реалізації інноваційних проектів
	р о к и			
	2010	2011	2012	
Підприємства групи “Метінвест”				
Маріупольський металургійний комбінат	11014,1	6503,9	2884,1	Будівництво установки із вдування пиловугільного палива; модернізація листопркатного стану і слябінгу

Закінчення таблиці

Металургійний комбінат “Азовсталь”	8151,6	8001,7	4209,6	Будівництво установки прискореного охолодження товстолистового стану
Єнакіївський металургійний завод **	-614,1	-327,0	-175,4	Модернізація доменного цеху, сталеплавильного та прокатного виробництва; будівництво повітрянороздільної установки нового покоління
ВАТ “Запорізький металургійний комбінат “Запоріжсталь”***	4008,8	3884,7	555,5	Введення в дію комплексу нового обладнання; модернізація слябінгу і тонколистового стану
Корпорація ІСД				
ПАТ “Алчевський металургійний комбінат” **	-2131,4	-2065,4	-3396,0	Завершення будівництва установки із вдування пиловугільного палива

* Складено за даними фінансової звітності підприємств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua/>; [21, с. 34].

** На підприємствах, де мали місце непокриті збитки, фінансування інноваційних проєктів здійснювалося за рахунок амортизаційних відрахувань від використання власних основних засобів і нематеріальних активів.

*** Підприємство брало участь у реалізації інноваційних проєктів групи “Метінвест”.

Водночас слід скоригувати стратегію державного регулювання процесу створення вертикально інтегрованих об'єднань. Необхідно запровадити спеціальні макроекономічні заходи і програми, спрямовані на активізацію концентрації власного капіталу в обробній промисловості та секторі високих технологій.

Список використаної літератури

1. Білорус О.Г. Глобальна структурна криза та трансформації фінансової світової системи // Фінанси України. – 2014. – № 4. – С. 32–45.
2. Вахитова Т.М. Тенденции развития внешнеэкономических связей региона в контексте современных процессов глобализации // Проблемы современной экономики. – 2013. – № 1 (45). – С. 71.
3. Пасхавер О.Й., Верховодова Л.Т., Суплін Л.З. Формування великого приватного капіталу в Україні. – К. : Міленіум, 2004. – 90 с.
4. Костин А.Л. Глобализация и мировые тенденции укрупнения капитала // Банковские услуги. – 2001. – № 5. – С. 2–6.
5. Горбатов В.М. Интегрированные структуры бизнеса в мировой экономике. – Х. : ИД “Инжэк”, 2005. – 160 с.
6. Кабиллу А.М. Государственный контроль за концентрацией капитала // Економічний вісник Донбасу. – 2009. – № 2 (16). – С. 61–69.
7. Амосов А. Стратегия великой державы в судьбах России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.imeti-enrasia.ru/baner/Amosov.pdf.
8. Костюк В.Н. Теория эволюции и социально-экономические процессы. – М. : УРСС, 2001. – С. 72–75.
9. Губанов С. Неоиндустриализация плюс вертикальная интеграция (о формуле развития России) // Экономист. – 2008. – № 9. – С. 3–27.

10. *Владимирова И.Г.* Слияния и поглощения компаний: характеристика современной волны // Менеджмент в России и за рубежом. — 2002. — № 1. — С. 18–25.
11. *Коуз Р.* Природа фірми / Природа фірми: походження, еволюція і розвиток ; [пер. з англ.] ; [за ред. О.Е. Вільямсона, С.Дж. Вінтера]. — К. : А.С.К., 2002.
12. *Буряк П.Ю.* Інтегровані підприємницькі структури: формування, ефективність, потенціал : моногр. — Львів : Логос, 2007. — С. 116–118.
13. *Балацкий Е.* Фискальные эффекты в вертикальной интеграции хозяйственных структур // Мировая экономика и международные отношения. — 2004. — № 2. — С. 31–41.
14. *Плецинский А.С.* Механизм равновесных трансфертных цен при вертикальном взаимодействии производственных экономических агентов // Экономика и математические методы. — 2001. — № 2. — С. 70–91.
15. *Воронцовский М.М.* Взаимные инвестиции и вертикальные интеграции на товарных рынках при перекрестном владении собственностью // Экономика и математические методы. — 1999. — № 3. — С. 56–58.
16. *Машинобудування в Україні: тенденції, проблеми, перспективи ; [за ред. Б.М. Данилишина]. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — С. 100.*
17. *Шаблиста Л.М.* Податки як засіб структурної перебудови економіки. — К. : Ін-т екон. НАН України, 2000. — 219 с.
18. *Бобок В.* Национальные налоговые системы стран ЕС // Экономист. — 2014. — № 11. — С. 91–96.
19. *Пугачова М.В., Яценко Л.О.* Статистичний моніторинг функціонування груп підприємств [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://ir.knev.edu.ua:8080/bitstream/2010/896/1/Pugachova.pdf>.
20. *Норма прибыли и перелив капитала на примере США ; [под ред. Р.М. Энтова]. — М. : Наука, 1987. — С. 28.*
21. *Собкевич О.В., Сухоруков А.І., Шевченко В.В. та ін.* Інноваційний розвиток промисловості як складова структурної модернізації економіки України : аналіт. доп. ; [за ред. А.Я. Жаліла]. — К. : НІСД. — Серія : Економіка. — 2014. — Вип. 15. — 152 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/>.
22. *Слепов В.А., Мамедов А.О.* Особенности формирования финансовых ресурсов транснациональных корпораций [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://finman.ru/articles/2004/5/3496.html>.

References

1. *Bilorus O.G.* *Global'na strukturna kryza ta transformatsii finansovoi svitovoi systemy* [The global structural crisis and transformations of the world financial system]. *Finansy Ukrainy — Finances of Ukraine*, 2014, No. 4, pp. 32–45 [in Ukrainian].
2. *Vakhitova T.M.* *Tendentsii razvitiya vneshneekonomicheskikh svyazei regiona v kontekste sovremennykh protsessov globalizatsii* [Tendencies of development of foreign economic ties of a region in the context of the modern processes of globalization]. *Probl. Sovr. Ekon. — Probl. of Modern Econ.*, 2013, No. 1 (45), p. 71 [in Russian].
3. *Paskhaver O.I., Verkhovodova L.T., Suplin L.Z.* *Formuvannya Velykogo Pryvatnogo Kapitalu v Ukraini* [Formation of a Great Private Capital in Ukraine]. Kyiv, Milenium, 2004 [in Ukrainian].
4. *Kostin A.L.* *Globalizatsiya i mirovye tendentsii ukрупneniya kapitala* [Globalization and world tendencies of the capital enlargement]. *Bank. Uslugi — Bank Services*, 2001, No. 5, pp. 2–6 [in Russian].

5. Gorbatov V.M. *Integrirovannyye Struktury Biznesa v Mirovoi Ekonomike* [Integrated Business Structures in the World Economy]. – X. : ИД “Инжэк”, 2005 [in Russian].

6. Kabillu A.M. *Gosudarstvennyi kontrol' za kontsentratsiei kapitala* [State's control over the capital concentration]. *Ekon. Visn. Donbasu – Econ. Bull. of Donbas*, 2009, No. 2 (16), pp. 61–69 [in Russian].

7. Amosov A. *Strategiya velikoi derzhavy v sud'bakh Rossii* [The strategy of a great state in Russia's fates], available at: www.imeti-enrasia.ru/baner/Amosov.pdf [in Russian].

8. Kostyuk V.N. *Teoriya Evolyutsii i Sotsial'no-Ekonomicheskie Protssesy* [The Theory of Evolution and Socio-Economic Processes]. Moscow, URSS, 2001, pp. 72–75 [in Russian].

9. Gubanov S. *Neoindustrializatsiya plyus vertikal'naya integratsiya (o formule razvitiya Rossii)* [Neoindustrialization plus vertical integration (on the formula of development of Russia)]. *Ekonomist – Economist*, 2008, No. 9, pp. 3–27 [in Russian].

10. Vladimirova I.G. *Sliyaniya i pogloshcheniya kompanii: kharakteristika sovremennoi volny* [Mergers and absorptions of companies: characteristic of the modern wave]. *Menedzh. v Rossii i za Rubezhom – Manag. in Russia and Abroad*, 2002, No. 1, pp. 18–25 [in Russian].

11. Coase R. *Pryroda firmy, v: Pryroda Firmy: Pokhodzhennya, Evolyutsiya i Rozvytok, za red. O.E. Vil'yamsona, S.Dzh. Vintera* [The nature of the firm, in: The Nature of the Firm: Origins, Evolution, Development], edited by O.E. Williamson, S.G. Winter. Kyiv, A.S.K., 2002 [in Ukrainian].

12. Buryak P.Yu. *Integrovani Pidpryemnyts'ki Struktury: Formuvannya, Efektyvnist', Potentsial* [Integrated Business Structures: Formation, Efficiency, Potential]. Lviv, Logos, 2007, pp. 116–118 [in Ukrainian].

13. Balatskii E. *Fiskal'nye efekty v vertikal'noi integratsii khozyaistvennykh struktur* [Fiscal effects in the vertical integration of economic structures]. *Mir. Ekon. i Mezhdun. Omosh. – World Economy and Intern. Rel.*, 2004, No. 2, pp. 31–41 [in Russian].

14. Pleshchinskii A.S. *Mekhanizm ravnovesnykh transfertnykh tsen pri vertikal'nom vzaimodeistvii proizvodstvennykh ekonomicheskikh agentov* [A mechanism of equilibrium transfer prices at the vertical interaction of manufacturing economic agents]. *Ekon. i Matem. Met. – Econ. and Math. Methods*, 2001, No. 2, pp. 70–91 [in Russian].

15. Vorontsovskii M.M. *Vzaimnye investitsii i vertical'nye integratsii na tovarnykh rynkakh pri perekrestnom vladenii sobstvennost'uy* [Mutual investments and vertical integrations on commodity markets at the cross ownership of a property]. *Ekon. i Matem. Met. – Econ. and Math. Methods*, 1999, No. 3, pp. 56–58 [in Russian].

16. *Mashynobuduvannya v Ukraini: Tendentsii, Problemy, Perspektyvy, za red. B.M. Danylyshyna* [Machine-Building in Ukraine: Tendencies, Problems, Perspectives], edited by B.M. Danylyshyn. Nizhyn, Aspekt-Poligraf, 2007, p. 100 [in Ukrainian].

17. Shablysta L.M. *Podatky yak Zasib Strukturnoi Perebudovy Ekonomiky* [Taxes as a Means of Economy's Structural Reconstruction]. Kyiv, Inst. of Economy of the NAS of Ukraine, 2000 [in Ukrainian].

18. Bobok V. *Natsional'nye nalogovyie sistemy stran ES* [National tax systems of EU's countries]. *Ekonomist – Economist*, 2014, No. 11, pp. 91–96 [in Russian].

19. Pugachova M.V., Yashchenko L.O. *Statystychnyi monitoring funktsionuvannya grup pidpryemstv* [Statistical monitoring of the functioning of enterprises' groups],

available at: <http://ir.knev.edu.ua:8080/bitstream/2010/896/1/Pugachova.pdf> [in Ukrainian].

20. *Norma Pribyli i Pereliv Kapitala na Primere SShA, pod red. R.M. Entova* [Profit Rate and Capital Flow by the Example of the USA], edited by R.M. Entov. Moscow, Nauka, 1987, p. 28 [in Russian].

21. Sobkevych O.V., Sukhorukov A.I., Shevchenko V.V. et al. *Innovatsiyni Rozvytok Promyslovosti yak Skladova Strukturnoi Modernizatsii Ekonomiky Ukrainy, za red. A.Ya. Zhalila* [Innovative Development of the Industry as a Component of the Structural Modernization of Ukraine's Economy], edited by A.Ya. Zhalilo. Kyiv, NISS, Ser. Econ., 2014, Iss. 15, available at: <http://www.niss.gov.ua/> [in Ukrainian].

22. Slepov V.A., Mamedov A.O. *Osobennosti formirovaniya finansovykh resursov transnatsional'nykh korporatsii* [Peculiarities of the formation of financial resources of transnational corporations], available at: <http://finman.ru./articles/2004/5/3496.html> [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 15 червня 2015 р.

ПИТАННЯ РОЗВИТКУ АПК

УДК 658.8.012.12:633.85

С. А. ЧЕХОВ,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник,
директор Дослідної станції
ефіроолійних та малопоширених сільськогосподарських культур НААН України,
І. В. ЧЕХОВА,
кандидат економічних наук,
завсектором економіки
Інституту олійних культур НААН України
(Запоріжжя)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ НА РИНКУ РІПАКУ УКРАЇНИ

Представлено аналіз показників виробництва та споживання ріпаку, цінової ситуації на вітчизняному ринку ріпаку в розрізі природно-кліматичних зон, областей та категорій господарств України. З'ясовано, що ринок ріпаку є перспективним у короткостроковому періоді з огляду на стійкі та високі цінові позиції товарного ріпаку, зростання обсягів його переробки на внутрішньому ринку, збільшення попиту на сировину в біоенергетичній галузі.

Ключові слова: виробництво ріпаку, ринок ріпаку, напрями споживання ріпаку, продукти переробки, цінові позиції ріпаку.

S. A. CHEKHOV,
Cand. of Econ. Sci.,
Senior Scientific Researcher,
Head of the Experimental Station
of Rare and Aromatic Crops of the NAAS of Ukraine,
I. V. CHEKHOVA,
Cand. of Econ. Sci.,
Head of the Sector of Economy
of the Institute of Oil Crops of the NAAS of Ukraine
(Zaporizhzhya)

KEY TRENDS ON THE MARKET OF RAPESEED IN UKRAINE

The analysis of the indicators of production and consumption of rapeseed, the price situation on the domestic market of rape in the context of climatic zones, regions, and categories of farms in Ukraine is presented. The market of rapeseed is a promising one in the short-term period due to the stable high prices of marketable rapeseed, growth of its processing on the domestic market, and increase of the demand for raw materials in the bioenergy sector.

Keywords: production of rapeseed, market of rapeseed, rapeseed consumption trends, by-products, price position of rapeseed.

На сучасному ринку олійних культур ріпак посідає одне з провідних місць. Зростаючий попит на ріпак і продукти його переробки на внутрішньому та зо-

© Чехов Сергій Анатолійович (Chekhov Sergii Anatoliiovych), 2016; e-mail: sercheh@ukr.net;

© Чехова Ірина Валеріївна (Chekhova Iryna Valeriivna), 2016; e-mail: irina.chekhova_iok.naan@ukr.net.

внішньому ринках дозволив майже втричі розширити посівні площі і зайняти важливе місце у структурі олійних культур. Цьому сприяє велике народногосподарське значення ріпаку, широта спектру використання його продукції в різних сферах господарської діяльності [1, с. 3]. Ріпак є ринково привабливою культурою, на яку постійно зростає попит. Аграрії активно реагують на всі ринкові зміни, обираючи цю культуру як окремий напрям у виробничій діяльності, який має високий рівень прибутковості.

Завдяки великому попиту країн ЄС ріпак став перспективною культурою на вітчизняному аграрному ринку. Інтерес до нього в багатьох країнах зумовлений хорошою пристосованістю цієї рослини до помірного клімату, високою продуктивністю сучасних сортів, прогресивною технологією вирощування, зростаючою потребою в оліях як основній сировині для виробництва продукції широкого споживання. Особливого інтересу набула ріпакова олія як альтернативне джерело енергії для виробництва екологічно чистого біодизельного палива [2, с. 314].

Питанням розвитку і функціонування аграрного ринку присвячено праці відомих економістів Ю.О. Лупенка [3] і Ю.Я. Лузана [4]. Проблематика ціноутворення на аграрному ринку дістала відображення в дослідженнях вітчизняних учених О.М. Шпичака [5], Л.О. Шкварчук [6], Л.В. Гойсюк [7]. Теоретично-прикладні питання розвитку ринку ріпаку розглядаються в публікаціях Г.Б. Супіханова [8], О.В. Сакви [9], О.М. Маслака [10]. Однак трансформації та зміни кон'юнктури на ринку ріпаку вимагають здійснення подальших наукових досліджень.

Отже, **мета статті** — проаналізувати показники виробництва та споживання ріпаку, його цінкових позицій на вітчизняному аграрному ринку, визначити основні тенденції розвитку ринку ріпаку в Україні.

Виробництво ріпаку та його промислова переробка мають великі потенціальні можливості, які необхідно реалізувати через ринкові механізми. Посівні площі ріпаку домінують майже однаково у зоні Лісостепу — 41% і зоні Степу — 39%. Відповідно, забезпечення валового збору ріпаку на 45% здійснюється суб'єктами господарювання Лісостепової зони і на 33% — аграрними підприємствами Степової зони (рис. 1, 2).

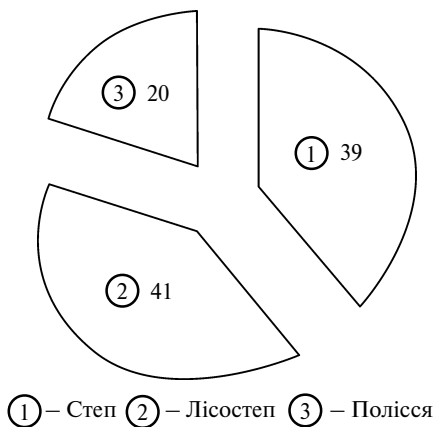

Рис. 1. Структура посівів ріпаку в Україні у 2013 р. (%)

Динаміка виробництва ріпаку і темпи його нарощування є позитивними як в Україні в цілому (+25,6% приросту), так і в розрізі природно-кліматичних зон (+9,6% — у зоні Лісостепу, понад 40% — у зоні Степу та Поліссі). За останні 5 років в Україні площа посівів під ріпаком скоротилася з 1013,7 тис. га у 2009 р. до

996,0 тис. га у 2013 р., або на 1,7%. Приріст площ посіву ріпаку (+27,2%) зафіксовано лише в зоні Полісся. Певним здобутком вважаємо зростання продуктивності ріпаку, яке відбувалося на фоні скорочення площі посівів. Так, урожайність ріпаку в Україні підвищено на 27,6% (з 18,5 ц/га у 2009 р. до 23,6 ц/га у 2013 р.), а найбільше – у зоні Степу (з 14,6 ц/га до 19,4 ц/га, або на 32,9%) (табл. 1).

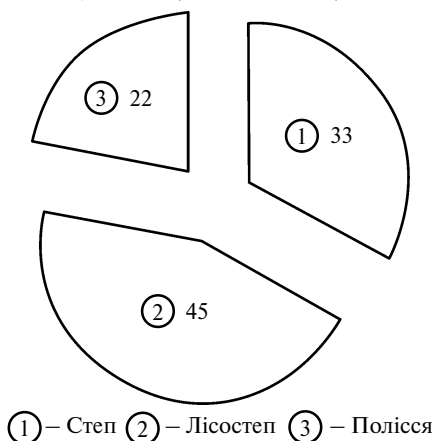

Рис. 2. Структура виробництва ріпаку в Україні у 2013 р. (%)

Таблиця 1

Динаміка виробничих показників ріпаку в розрізі природно-кліматичних зон України у 2009–2013 рр. *

Природно-кліматичні зони	Роки					2013 р. до 2009 р. (%)
	2009	2010	2011	2012	2013	
Валовий збір (тис. т)						
Степ.....	556,3	769,9	552,25	149,3	784,6	141,0
Лісостеп.....	958,1	442,4	606,8	641,4	1050	109,6
Полісся.....	358,9	257,4	279,8	413,7	517,1	144,0
Україна в цілому.....	1873,3	1469,7	1437,5	1204,4	2351,7	125,6
Урожайність (ц/га)						
Степ.....	14,6	15,4	15,3	12,7	19,4	132,9
Лісостеп.....	18,4	14,8	16,8	20,5	22,5	122,3
Полісся.....	21,4	17,9	18,7	24,7	26,3	122,9
Україна в цілому.....	18,5	17,0	17,2	22,0	23,6	127,6
Площа (тис. га)						
Степ.....	394,8	482,7	384,5	107,8	390,1	98,8
Лісостеп.....	460,5	248,6	308,4	270,6	404,5	87,8
Полісся.....	158,4	131,2	139,5	168,5	201,5	127,2
Україна в цілому.....	1013,7	862,5	832,8	547,0	996,0	98,3

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Зазначені тенденції свідчать про процеси інтенсифікації виробництва ріпаку в Україні. Проте середньостатистичний рівень урожайності ріпаку на практиці вдвічі менший за потенціальні можливості рослин. Так, за даними селекційних компаній і виробників оригінального насіння, потенціальна урожайність сучасних сортів ріпаку вітчизняної селекції може сягати 50 ц/га *, іноземних гібридів – понад 65 ц/га **.

* Каталог сортів та гібридів олійних культур селекції Інституту олійних культур НААН. – Запоріжжя : ІОК НААН, 2013. – С. 15.

** Каталог продукції Euralis semences [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://euralis.ua/ua/catalog/corn/>. – С. 58.

Серед основних причин скорочення площі під ріпаком в Україні є: несприятливі погодні умови (вимога вологого ґрунту, високий ризик вимерзання); короткі строки посіву (до 5 днів); велика кількість шкідників, що уражають культуру на початку вегетації; низький рівень технічного оснащення сільськогосподарських товаровиробників; використання неякісного насіннєвого матеріалу; вирощування ріпаку в непристосованих природно-кліматичних умовах.

За останні 3 роки валовий збір ріпаку в Україні вдалося наростити з 1,4 млн. т до 2,3 млн. т, або у 1,6 раза. Найвищі темпи зростання (3 рази) забезпечено аграрними підприємствами Донецької, Київської, Харківської, Чернігівської областей, більш як у 4 рази — Запорізької області. Скорочення темпів виробництва ріпаку в зазначений період відбулося в АР Крим — на 34,7%, Одеській області — на 4,1%. Лідерами за кількістю виробленого насіння товарного ріпаку в Україні у 2013 р. є Вінницька (245,2 тис. т), Одеська (196 тис. т), Хмельницька (177,5 тис. т), Черкаська (175,7 тис. т) та Дніпропетровська області (161,3 тис. т). Зазначимо, що трійка лідерів серед областей, які спеціалізуються на вирощуванні ріпаку, не змінилась, але відбулася ротація в їх позиціях. Так, у 2011 р. першу позицію займала Одеська область з показником 204,3 тис. т валового збору, другу — Хмельницька (160,7 тис. т), третю — Вінницька область (143 тис. т), а за результатами 2013 р. лідером стала Вінницька область (245,2 тис. т), остання позиція належала Хмельницькій області (177,5 тис. т.) (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка виробництва ріпаку в розрізі областей України у 2011–2013 рр. *

Області	Валовий збір (тис. т)			Темпи зростання (%)
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	
АР Крим.....	25,1	8,3	16,4	65,3
Дніпропетровська.....	57,4	24,6	161,3	281,0
Донецька.....	4,6	0,6	14,2	308,7
Запорізька.....	15,8	10,5	71,7	453,8
Кіровоградська.....	75,6	42,6	126,0	166,7
Луганська.....	1,6	1,9	1,8	112,5
Миколаївська.....	88,3	14,81	97,1	109,9
Одеська.....	204,3	34,9	196,0	95,9
Херсонська.....	79,5	10,7	99,7	125,4
Вінницька.....	143,0	115,3	245,2	171,5
Київська.....	35,4	87,4	115,3	325,7
Полтавська.....	30,2	21,4	48,6	160,9
Сумська.....	30,6	52,6	70,0	228,8
Тернопільська.....	105,5	103,4	156,1	147,9
Харківська.....	10,1	13,7	31,5	311,9
Хмельницька.....	160,7	108,1	177,5	110,5
Черкаська.....	70,3	123,0	175,7	249,9
Чернівецька.....	21,0	16,1	29,8	141,9
Волинська.....	40,3	48,9	76,9	190,8
Житомирська.....	33,4	55,2	64,5	193,1
Закарпатська.....	0,8	1,4	1,7	212,5
Івано-Франківська.....	33,5	50,9	64,5	192,5
Львівська.....	86,4	122,3	153,7	177,9
Рівненська.....	55,3	60,4	64,2	116,1
Чернігівська.....	30,1	74,3	91,4	303,6
Україна в цілому.....	1437,5	1204,4	2351,7	163,6

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Таблиця 3

Динаміка виробництва ріпаку в Україні в розрізі категорій господарств у 2011–2013 рр. *

Показники виробництва	2011 р.		2012 р.		2013 р.		2013 р. до 2011 р. (%)	
	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення
Площа (тис. га).....	799,7	33,0	538,7	8,2	971,7	24,4	172,0	73,9
Структура (%).....	96,0	4,0	98,5	1,5	97,6	2,4	+1,6	-1,6
Валовий збір (тис. т).....	1389,0	47,4	1191,4	13	2306	45,2	166,0	95,4
Структура (%).....	96,6	3,4	98,9	1,1	98,0	2,0	+1,4	-1,4
Урожайність (ц/га).....	17,4	14,3	22,1	15,8	23,7	18,5	136,2	129,3

* Розраховано авторами за даними Державної служби статистики України за відповідні роки.

Аналіз основних виробничих показників ріпаку в розрізі категорій господарств показав, що його виробництво на 98% забезпечується сільськогосподарськими підприємствами і тільки на 2% – господарствами населення; відповідним чином формується структура валового збору ріпаку. У 2011–2013 рр. частка категорії “сільськогосподарські підприємства” у структурі площ посіву ріпаку зросла на 1,6% (з 799 до 972 тис. га), у структурі валового збору – на 1,4% (з 1,4 до 2,3 млн. т). Рівень урожайності має позитивну динаміку в обох категоріях господарств, але істотно різниться у фактичних показниках. Так, якщо урожайність ріпаку в сільськогосподарських підприємствах зафіксовано на рівні 17,4 ц/га у 2011 р. і 23 ц/га у 2013 р., то господарства населення збирали, відповідно, 14,3 і 18,5 ц/га (табл. 3).

Це пояснюється специфікою технологічного процесу вирощування ріпаку, вимогами культури щодо внесення добрив, обробки засобами захисту рослин, особливостями процесу збирання врожаю, нестабільними прогнозами на фактичний урожай і великими ризиками його недоотримання з огляду на уразливість ріпаку до погодних умов. Зазначені фактори зумовлюють тенденції скорочення площ під ріпаком у господарствах населення, що є цілком об’єктивним процесом. В умовах недоступності кредитних ресурсів, спрацювання матеріально-технічної бази фермерських господарств, відсутності стабільних сівозмін, а відтак і попередників, ефективно, а найголовніше – прибутково, вирощувати ріпак здатні потужні аграрні підприємства, які достатньо забезпечені земельними, матеріальними і фінансовими активами. Його виробництво вимагає великих фінансових вкладень, хімічних засобів, дотримання чіткої технології вирощування, догляду, тому фермерські господарства майже не займаються вирощуванням цієї культури. Включаючи у посівні плани таку культуру, як ріпак, суб’єкт господарювання у фінансовому аспекті свідомо потрапляє до зони ризику, яку необхідно “страхувати” за рахунок інших культур на випадок отримання збитків від вирощування ріпаку. Це можливо здійснювати за наявності зазначених активів, які відсутні в розпорядженні дрібних товаровиробників і фермерів.

Одним з потужних мотиваційних факторів щодо виробництва і збільшення вирощування ріпаку в Україні є ціновий фактор. Аналіз максимальних і мінімальних цін на товарний ріпак на вітчиз-

няному аграрному ринку протягом останніх трьох років показав їх коливання в межах 3100–4900 грн./т. Сформувалася чітка тенденція щодо зниження як мінімальних цін на ріпак з 3900 грн./т у 2011 р. до 3100 грн./т у 2013 р., так і максимальних — з 4900 грн./т у 2011 р. до 4400 грн./т (рис. 3).

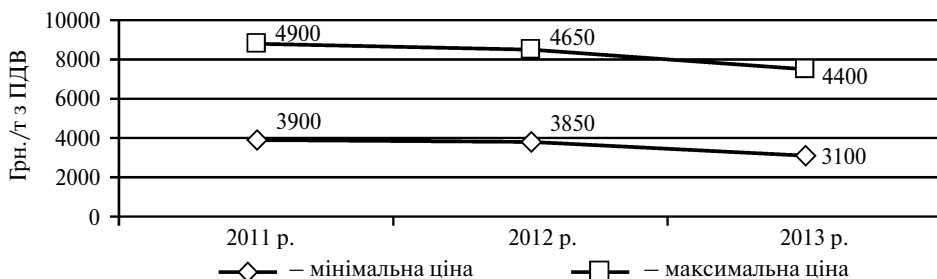

Рис. 3. Цінові позиції (мінімум і максимум) на ринку ріпаку у 2011–2013 рр.

Розраховано за даними ІА "АПК-інформ" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apk-inform.com/ru/prices>.

Аналіз щоквартальних змін середньозваженої ціни на ріпак показав, що у 2011 р. цінові позиції були відносно стабільними в межах 4500 грн./т з незначними коливаннями. Мінімальна середня ціна ріпаку становила 4425 грн./т наприкінці року, а максимальна середня ціна на рівні 4650 грн./т установилась у III кварталі. Динаміка середніх цін на ріпак у 2012 р. була позитивною і протягом року зростає з 4100 грн./т до 4425 грн./т. Протилежний ціновий тренд у бік поступового і значного зменшення сформувався на ринку ріпаку у 2013 р.: зниження середньозваженої ціни відбулося з 4350 грн./т у I кварталі до 3550 грн./т — наприкінці року (рис. 4).

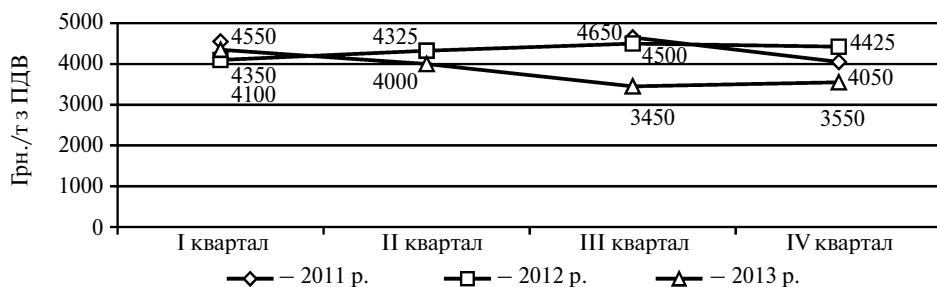

Рис. 4. Динаміка середньозважених цін на ріпак

Розраховано за даними ІА "АПК-інформ" [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.apk-inform.com/ru/prices>.

Падіння ринкової ціни на ріпак за останні три роки (мінімальної ціни — на 800 грн./т, максимальної ціни — на 500 грн./т) зумовлено об'єктивними причинами: збільшенням площі посівів, нарощуванням обсягу пропозиції ріпаку, монополізацією його переробки, скороченням попиту на вітчизняний ріпак з боку країн ЄС. Водночас ринкова ціна на ріпак не впала нижче від 3100 грн./т, на відміну від ціни на найпоширенішу в Україні олійну культуру — соняшник. Для порівняння зазначимо, що середня мінімальна ціна на соняшник становила у 2013 р. 2900 грн./т [3, с. 73]. Отже, ріпак — ліквідний товар на аграрному ринку, який характеризується стабільними і високими закупівельними цінами протягом усього року.

Ріпак в Україні — виключно експортна культура. Основна частка виробленого в країні ріпаку (93,4% у 2013 р. проти 96,7% у 2011 р.) експортується. Обсяг експорту ріпаку зріс з 1,2 млн. т у 2011 р. до 2,2 млн. т у 2013 р., або на 82% (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка споживання ріпаку в Україні у 2011–2013 рр. *

Напрями споживання	Обсяги споживання			Структура (%)			Темпи зростання	
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	%	+; –
Переробка на олію (тис. т)	40	10	145	3,2	0,8	6,1	190,6	+2,9
Насіння (тис. т).....	12	12	11	0,9	0,9	0,5	91,7	–1,0
Експорт (тис. т).....	1208	1270	2200	95,9	98,3	93,4	182,1	992,0
Всього.....	1260	1292	2356	100,0	100,0	100,0	179,0	1096,0

* Розраховано авторами за даними ІА “АПК-інформ” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.apk-inform.com>.

Вітчизняний ріпак експортується у Пакистан (10%), ОАЕ (6%), але найбільше – у країни Європи (понад 75%). Основні компанії – експортери ріпаку на аграрному ринку – ТОВ “Нібулон”, “Серна”, “Альфред С. Топфер”, “Каргіл”, “Сантрейд”.

Експортний напрям споживання ріпаку частково зумовлений відсутністю захисного механізму у вигляді вивізного мита на соняшник у розмірі 10%, який у певний час здійснив “переорієнтацію” споживання соняшнику з чистого експорту на продукт переробки на олію. Ставка на ріпак – альтернатива не тільки соняшнику, але й кукурудзі. Усі ці культури є зорієнтованими на експорт.

Стабільним, з тенденцією до зниження, є напрям споживання “на насіння” – на рівні 11–12 тис. т/рік, або менш як 1% від загального обсягу. Вперше за останні роки намітилася тенденція до скорочення частки експорту в напрямі переробки на олію. Так, нарощування обсягів переробки ріпаку на олію за останні 3 роки становило 2,9 тис. т, або 91% (із 40 тис. т у 2011 р. до 145 тис. т у 2013 р.). Це є рекордним показником у вітчизняній олієжировій галузі.

Розвиток переробної галузі даної культури зумовлений як характерними властивостями ріпаку і продуктів його переробки, так і змінами кон’юнктури олійного ринку України. Назвемо характерні властивості ріпаку і продуктів його переробки:

- перевага ріпакового шроту над соняшниковим за вмістом незамінних амінокислот (лізину – на 33%, цистину – у 2,1 раза);
- ефективне застосування ріпакового шроту або макухи в кормовиробництві (1 т ріпакового шроту дає змогу збалансувати за вмістом білку 8–10 т зернофуражу);
- широкий спектр застосування ріпакової олії (виробництво лаків, фарб, засобів захисту рослин, пластмаси, біодизеля).

До змін кон’юнктури олійного ринку України слід віднести: зростання переробних потужностей олійної сировини; універсальність продукції для більшості переробних заводів та диференціацію напрямів переробки в частині вихідної сировини; цінові позиції на олійні культури; падіння попиту на насіння ріпаку в країнах ЄС; зростання попиту на альтернативні види палива на внутрішньому ринку.

Експерти сходяться в думці і зазначають, що на ринку ріпаку відбувається переорієнтація на виробництво кінцевого продукту з високою вартістю. Аналогічно змінювався тренд розвитку ринку соняшнику, коли у 1990-х роках майже весь обсяг насіння соняшнику експортувався, а сьогодні становить 0,4% від загального обсягу товарної продукції. Визначальну роль у цьому процесі відіграло своєчасне введення експортного мита в розмірі 10% на вивезення товарного насіння соняшнику. Для аграрної галузі набагато вигідніше переробляти сировину на вітчизняних заводах, а експортувати ріпакову олію.

Висновки

Виробництво ріпаку та його промислова переробка в Україні мають великі потенціальні можливості та інтенсивно розвиваються. Динаміка виробництва ріпаку у 2009—2013 рр. є позитивною (нарощування валового збору становило 478,4 тис. т, або 25,6%) на фоні скорочення посівних площ (–17,7 тис. га, або на 1,7%). Ріпак демонструє найбільші темпи зростання показника продуктивності серед інших олійних культур — з 18,5 ц/га у 2009 р. до 23,6 ц/га у 2013 р. Основне виробництво ріпаку зосереджено в зоні Лісостепу (45%) і Степу (33%). Лідери серед областей за останніх 3 роки — Вінницька, Одеська і Хмельницька.

Ріпак — ліквідний товар на аграрному ринку, який характеризується стабільними і високими закупівельними цінами протягом маркетингового року (не нижчими від 3100 грн./т протягом останніх трьох років). Ріпак є виключно експортною культурою в Україні, що пояснюється відсутністю вивізного мита при експортних операціях. Так, обсяг експорту ріпаку зріс з 1,2 млн. т у 2011 р. до 2,2 млн. т у 2013 р., або на 82%.

Ринок ріпаку — стабільний і прогнозований за обсягами виробництва і ціновими позиціями, перспективний у короткостроковому періоді з огляду на стійкі та високі цінові позиції товарного ріпаку, зростання обсягів його переробки на внутрішньому ринку.

Список використаної літератури

1. Чехов А.В., Аксьонов І.В., Поляков О.І. та ін. Рекомендації по вирощуванню озимого ріпаку в Запорізькій області. — Запоріжжя : ІОК НААН, 2012. — 19 с.
2. Олійні культури в Україні : моногр. ; [за ред. А.В. Чехова]. — К. : Основа, 2007. — 415 с.
3. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року : моногр. ; [за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка]. — К. : ННЦ "ІАЕ", 2012. — 218 с.
4. Лузан Ю.Я. Формування наукової парадигми сучасного розвитку аграрного сектору України // Економіка АПК. — 2011. — № 7. — С. 22–29.
5. Шпичак О.М., Бондар О.В. Ціна і ціноутворення на агропродовольчу продукцію : навч. посіб. — К. : ННЦ ІАЕ, 2009. — 238 с.
6. Шкварчук Л.О. Цінові тенденції на продовольчому ринку України // Економіка АПК. — 2010. — № 7. — С. 57–63.
7. Гойсюк Л.В. Формування ціни на насіння ріпаку [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://khntusg.com.ua>.
8. Супіханов Г.Б. Кон'юнктура ринку ріпаку та умови підвищення ефективності його виробництва : дис. ... канд. екон. наук. — К. : Національний аграрний ун-т., 2003. — 192 с.
9. Саква О.В. Формування структури виробництва на ринку олійних культур // Агросвіт. — 2009. — № 12. — С. 30–32.
10. Маслак О.М. Ринок ріпаку: попит перевищує пропозицію // Агробізнес сьогодні. — 2011. — № 15-16 (215). — С. 28–32.

References

1. Chekhov A.V., Aks'onov I.V., Polyakov O.I. et al. *Rekomendatsii po vyroshchuvannyu ozymogo ripaku v Zaporizh'kii oblasti* [Recommendations on the Growing of Winter Rapeseed in the Zaporizhzhya region]. Zaporizhzhya, IOC of the NAASU, 2012 [in Ukrainian].

2. *Oliini Kul'tury v Ukraini, za red. A.V. Chekhova* [Oil Crops in Ukraine], edited by A.V. Chekhov. Kyiv, Osnova, 2007 [in Ukrainian].
3. *Strategichni Napryamy Rozvytku Sil's'kogo Gospodarstva Ukrainy na Period do 2020 Roku, za red. Yu.O. Lupenka, V.Ya. Mesel'-Veselyaka* [Strategical Directions of Development of Ukraine's Agriculture for the Period till 2020], edited by Yu.O. Lupenko, V.Ya. Mesel'-Veselyak. Kyiv, IAE, 2012 [in Ukrainian].
4. Luzan Yu.Ya. *Formuvannya naukovoï paradygmy suchasnogo rozvytku agrarnogo sektoru Ukrainy* [Formation of a scientific paradigm of the modern development of Ukraine's agrarian sector]. *Ekon. APK – Economy of AIC*, 2011, No. 7, pp. 22–29 [in Ukrainian].
5. Shpychak O.M., Bondar O.V. *Tsina i Tsinoutvorennia na Agroprodovol'chu Produksiyu* [Price and Pricing of Agrifood Products]. Kyiv, IAE, 2009 [in Ukrainian].
6. Shkvarchuk L.O. *Tsinovi tendentsii na prodovol'chomu rynku Ukrainy* [Price tendencies on Ukraine's food market]. *Ekon. APK – Economy of AIC*, 2010, No. 7, pp. 57–63 [in Ukrainian].
7. Goisyuk L.V. *Formuvannya tsyny na nasinnya ripaku* [Formation of a price of rapeseeds], available at: <http://khntusg.com.ua> [in Ukrainian].
8. Supikhanov G.B. *Kon'yunktura rynku ripaku ta umovy pidvyshchennia efektyvnosti iogo vyrobnytstva, dys. ... kand. ekon. nauk* [Conjuncture of the rapeseed market and conditions of enhancement of the efficiency of its production, Dissertation on Cand. degree (Econ. Sci.). Kyiv, National Agrarian Univ., 2003 [in Ukrainian].
9. Sakva O.V. *Formuvannya struktury vyrobnytstva na rynku oliinykh kul'tur* [Formation of the production structure on the market of oil crops]. *Agrosvit – Agriworld*, 2009, No. 12, pp. 30–32 [in Ukrainian].
10. Maslak O.M. *Rynok ripaku: popyt perevyschue propozytsiyu* [The rapeseed market: demand exceeds the supply]. *Agrobiznes S'ogodni – Agribusiness Today*, 2011, Nos. 15-16 (215), pp. 28–32 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10 вересня 2015 р.

ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

УДК 330.15 : 338.2 : 553.04

О. А. УЛИЦЬКИЙ,
доктор геологічних наук,
доцент кафедри геології,

*директор Навчально-наукового інституту екологічної безпеки та управління
Державної екологічної академії післядипломної освіти та управління,*

О. М. СУХІНА,
кандидат економічних наук,

старший науковий співробітник відділу

економічних проблем екологічної політики та сталого розвитку

ДУ "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України",

М. В. КРОТИНОВА,

*студентка Національного авіаційного університету
(Київ)*

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ВУГЛЕВИДОБУВНОГО ВИРОБНИЦТВА: РОЗРОБКА УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ НА ОСНОВІ МЕТОДУ "SEVEN NEW TOOLS"

Розроблено методологічні підходи до оптимізації системи управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва шляхом наукового обґрунтування необхідності застосування методу "seven new tools" (у тому числі матриць пріоритетів, діаграми зв'язків побічних продуктів вуглевидобування з природою). Виконано аналіз рівнів геолого-екологічних загроз і ризиків, які виникають у геологічному середовищі, де відбувається закриття вугільних шахт. Запропоновано методiku аналізу ієрархій факторів впливу на геологічне середовище у вуглевидобувних регіонах.

Ключові слова: управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва, метод аналізу ієрархій, матриця попарних порівнянь, пріоритет, діаграма зв'язків побічних продуктів вуглевидобування з природою, закриття шахт, геолого-екологічні загрози і ризики.

O. A. ULYTS' KYI,
Doctor of Geol. Sci.,

Assoc. Professor of the Chair of Geology,

*Director of the Educational-Scientific Institute of Environmental Security and Management,
State Environmental Academy of Graduate Education and Management,*

O. M. SUHINA,
Cand. of Econ. Sci.,

Senior Sci. Researcher of the Department

of Economic Problems of Environmental Policy and Sustainable Development,

Institute of Nature Management Economy and Sustainable Development of the NAS of Ukraine,

M. V. KROTYNOVA,

*Student of the National Aviation University
(Kyiv)*

ECOLOGIZATION OF THE COAL-MINING: THE DEVELOPMENT OF MANAGERIAL DECISIONS ON THE BASIS OF THE "SEVEN NEW TOOLS" METHOD

Some methodological approaches to the optimization of the system of management of processes of ecologization of the coal-mining by means of the scientific substantiation of the

© Улицький Олег Андрійович (Ulyts'kyi Oleg Andriiovych), 2016; e-mail: olegulytsky@gmail.com;

© Сухіна Олена Миколаївна (Suhina Olena Mykolaivna), 2016; e-mail: olsuhina@ukr.net;

© Кротинова Марина Віталіївна (Krotynova Maryna Vitaliivna), 2016; e-mail: kr.marina.9800@gmail.com.

necessity to apply the method of “seven new tools” (including a matrix of priorities and a diagram of connections of side products of the coal-mining with the Nature) are developed. The levels of geological-environmental threats and risks arising in the geological medium, where the coal mines are closed down, are analyzed. A method of analysis of the hierarchies of factors influencing the geological medium in coal-mining regions is proposed.

Keywords: management of processes of ecologization of the coal-mining, method of analysis of hierarchies, matrix of pairwise comparisons, priority, diagram of connections of side products of the coal-mining with the Nature, shutdown of mines, geological-environmental threats and risks.

На даний час формується принципово нова філософія управління виробництвом, в основі якої лежить критерій якості. У поняття “якість” включають якість усіх процесів, виконуваних на підприємстві (в тому числі екологізації виробництва). Система якості є сукупністю завдань, які вирішуються на різних етапах гірничодобувного виробництва (ГДВ), і методів їх реалізації. Стимули, що мотивують впровадження ефективних інструментів раціонального природокористування в Україні та за кордоном, дещо відрізняються. Для підприємств західного світу усвідомленим є бажання поліпшити імідж та увійти до когорти лідерів на ринку, а для українських підприємств – прагнення отримати податкові та інші пільги. Оскільки в Україні для природокористувачів ще не сформувалося макросередовище, яке б спонукало їх приймати дійові управлінські рішення, то сьогодні забезпечення процесу екологізації ГДВ набуває дедалі більшого значення: в умовах конкурентної боротьби саме якість забезпечує життєздатність підприємства (і в тому числі якість екологізації ГДВ).

У системі управлінських рішень у процесі екологізації вугледобувного виробництва восьмий клас методів, побудованих на інструментах управління якістю, має важливе значення. До цих методів належать “сім основних інструментів” (seven basic tools) і “сім нових інструментів” (seven new tools) підвищення якості, які сприяють розробці нових проривних рішень. Ці назви можуть варіюватися – наприклад, метод “сім нових інструментів управління якістю (контролю якості чи планування та управління або управління процесом удосконалення)” та ін. Для розв’язання більш складних проблем додатково можуть застосовуватися “сім нових інструментів контролю якості” (в тому числі діаграма спорідненості; діаграма зв’язків; деревоподібна діаграма; матрична діаграма; матриця пріоритетів; блок-схема процесу ухвалення рішення; стрілочна діаграма). Метод “seven new tools” розроблено об’єднанням IUSE (Союз японських учених та інженерів) у 1979 р. і так називається досі, а їм передували базові інструменти управління, розроблені раніше, – “seven basic tools”. Метод “сім основних інструментів управління якістю” базується на науково-практичному підході та допомагає вирішувати більшість проблем якості, які виникають. Він розроблений з метою застосування усім персоналом підприємства, а проблеми, що залишилися, повинні вирішуватися за допомогою методу “сім нових інструментів управління процесом удосконалення”, який належить до методів опрацювання, здебільшого, словесних (описових) даних (крім матриці пріоритетів, в якій використовуються статистичні дані).

Оскільки призначення методу “сім нових інструментів управління якістю” полягає у сприянні вирішенню проблем, які виникають на етапі проектування, а його мета – у сприянні вирішенню проблем, які виникають у процесі організації, планування та управління господарською діяльністю, при цьому процес екологізації виробництва включає і планування, і організацію, і мотивацію, і контроль (як зворот-

ний зв'язок), то використання такого методу є цілком доречним. О.М. Сухіна виокремила понад 250 етапів екологізації гірничодобувного виробництва [1]. Використання інструментів управління якістю дозволить заощаджувати ресурси і збільшувати чистий прибуток підприємства.

У цій статті автори використали діаграму зв'язків (яка забезпечує загальне планування) і матрицю пріоритетів (яка забезпечує проміжне планування). Діаграма зв'язків — це **логічний** інструмент, який дозволяє виявляти логічні зв'язки між основною ідеєю, проблемою та різними факторами впливу, а також застосовується для виявлення зв'язків між причинами виникнення проблеми і вибором пріоритетів для докладання зусиль у ті сфери, що принесуть найбільшу віддачу для вирішення відповідної проблеми. Логічність діаграми зв'язків полягає в тому, що за наявності великої кількості (від декількох десятків) об'єктів асоціативні здібності людини починають поступатися перед інструментами логічного аналізу. Матриця пріоритетів є інструментом для опрацювання великої кількості числових даних, отриманих при побудові матричних діаграм (таблиць якості), з метою виявлення пріоритетних даних, найважливіших для розв'язання розглядуваної проблеми.

Досягнення цілей екологізації вуглевидобувного виробництва передбачає трансформування об'єктів екологічно деструктивного впливу — процесів виробництва, продуктів, шкідливих речовин та ін. Усунення або послаблення дії багатьох екологічно деструктивних факторів (забруднення навколишнього природного середовища, порушення ландшафтів, негативного впливу на флору, фауну, здоров'я людей та ін.) вимагають конкретизації цілей екологізації та розробки системи відповідних заходів: реструктуризації вуглевидобувної промисловості; перепрофілювання підприємств; заміни екологічно деструктивних технологічних процесів; підвищення рівня енергозбереження; зниження енергомісткості виробництва тощо. Для модернізації системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища на вуглевидобувних підприємствах і визначення пріоритетних заходів щодо екологізації вуглевидобувного виробництва доцільно впроваджувати нові логічні інструменти управління.

Екологізація вуглевидобувного виробництва є процесом подальшого вдосконалення геологічного вивчення і видобування корисних копалин на основі оптимізації інституціонального (в першу чергу, економічного, інструментами якого будуть вилучення і справедливий розподіл екологічної ренти [2]) впорядкування державного управління у сфері надрокористування, спрямованого на охорону надр, раціональне використання природних ресурсів, охорону навколишнього природного середовища у вуглевидобувних регіонах з позицій стратегічних потреб майбутніх поколінь, а також на реконструкцію та модернізацію обладнання, впровадження нових технологій і техніки.

Екологізація ГДВ теж передбачає більш якісне використання економічних і правових принципів та інструментів раціоналізації надрокористування ринкового спрямування (таких, як екологічна експертиза, оцінка впливу на навколишнє природне середовище (ОВНС), екологічний моніторинг, екологічний аудит та інші заходи запобіжного характеру); поглиблення еколого-економічних досліджень (щодо оцінки збитків від забруднення навколишнього природного середовища, оцінки соціально-економічної шкоди здоров'ю населення від погіршення якості продуктів харчування та ін.); участь громадян у вирішенні екологічних проблем гірничопромислових регіонів; попередження правопорушень надрокористувачів у відношенні до сформованих природно-технічних геосистем та ін. [3; 4; 5; 6; 7].

Економічними заходами обмеження є оподаткування, податкове стимулювання і страхування.

Модернізації системи управління у сфері охорони природи у вуглевидобувних регіонах і державного управління процесами екологізації вуглевидобування сприяли праці таких українських вчених, як М.М. Биченок, С.П. Іванюта та Є.О. Яковлев [3], Г.В. Лисиченко, Г.А. Хміль і Ю.Л. Забулонов [5], І.М. Кобушко [4], Н.В. Маєвська [6] та інші. Цими дослідниками, зокрема, вдосконалювалися механізми державного управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва, здійснювались економічна оцінка природного, техногенного та екологічного ризиків, оцінка впливу на навколишнє природне середовище, оцінка збитків, завданих природі [8]. Проте проблема екологізації вуглевидобування залишається відкритою.

Метою статті є модернізація системи управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва шляхом наукового обґрунтування необхідності застосування нових логічних інструментів управління, розробки методології запобігання геолого-екологічним загрозам і ризикам у зонах впливу вугільних шахт на навколишнє природне середовище, а також визначення пріоритетності реабілітаційних заходів.

Крім того, цю статтю присвячено визначенню рівнів еколого-геологічних загроз і пріоритетності заходів щодо захисту навколишнього природного середовища у вуглевидобувних регіонах, де відбувається закриття шахт (на прикладі Донецького вуглевидобувного регіону). Завдяки використанню широкого кола досліджень авторам вдалося досягти нових наукових результатів, серед яких, зокрема, такі: 1) розробка пропозицій щодо оптимізації управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва; 2) розробка методики аналізу ієрархій факторів впливу на навколишнє природне середовище у вуглевидобувних регіонах; 3) застосування нових логічних інструментів управління: матриць пріоритетів — для попарних порівнянь факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища; діаграми зв'язків — для виявлення зв'язків побічних продуктів вуглевидобування з природою; 4) аналіз рівнів еколого-геологічних загроз і ризиків при ліквідації вуглевидобувних підприємств; 5) удосконалення методологічних підходів до оцінки екологічного ризику у вуглевидобувних регіонах; 6) визначення локальних і глобальних пріоритетів серед факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища та здоров'я населення. У січні 2014 р. в Україні схвалено Концепцію управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру*, яка повинна посприяти вирішенню проблеми ризиків (і в тому числі у вуглевидобувній галузі). Дослідження авторів статті спрямовано на реалізацію основних положень, сформульованих у таких важливих державних документах: Енергетична стратегія України на період до 2030 року; Національний план дій з охорони навколишнього природного середовища на період до 2015 року; Основні засади (стратегія) державної екологічної політики на період до 2020 року; Концепція розвитку вугільної промисловості; Концепція сталого розвитку населених пунктів; та ін.

Для ефективного забезпечення управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва доцільно використовувати нові логічні інструменти управлін-

* Про схвалення Концепції управління ризиками виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.01.2014 р. № 37-р [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/37-2014-%D1%80>.

ня — моделі прийняття рішень (складові теорії прийняття рішень). Нові технології розширюють потенціал проектування та управління (у тому числі у сфері охорони навколишнього природного середовища у вуглепромислових регіонах). У кожній науці логіка є одним з основних інструментів. У цій статті буде розглянуто матриці попарних порівнянь і діаграми зв'язків. Матриця попарних порівнянь (matrix data analysis) (або матриця пріоритетів, матриця переваг, матриця критеріїв, матриця суджень, аналіз матричних даних, метод матричного аналізу даних, метод бінарних (або попарних) порівнянь), запропонована американським дослідником Т. Сааті [9]), є методом пошуку ідей та створення інновацій, інструментом кількісного аналізу при прийнятті рішень і складовою методу аналізу ієрархій (MAI) — математичного інструменту системного підходу до складних проблем прийняття рішень у теорії прийняття рішень.

Матриця пріоритетів є новим логічним інструментом для опрацювання великої кількості числових даних, отриманих при побудові матричних діаграм (таблиць якості), для виявлення пріоритетних даних (у ході двоетапної процедури їх ранжирування за ступенем важливості) за необхідності подання їх у більш наочному вигляді або для вибору з великої кількості числових даних найбільш важливих для вирішення певної проблеми. Матриця пріоритетів забезпечує проміжне планування, сприяє з'ясуванню сили зв'язків між змінними, які було статистично визначено, і допомагає їх графічно проілюструвати. Варіанти побудови матриць пріоритетів залежать від методу визначення критеріїв, за яким оцінюється пріоритетність даних (аналітичний метод, метод визначення критеріїв на основі консенсусу, матричний метод). Метод попарних порівнянь дозволяє порівнювати дві альтернативи та формулювати результат такого порівняння у ранговій шкалі. При більшій кількості альтернатив використання цього методу дає можливість порівнювати кожен парю альтернатив і одержати ряд результатів порівняння. Після складання матриці попарних порівнянь обчислюється вектор пріоритетів. Відносна сила, величина або ймовірність присутності кожного окремого об'єкта в ієрархії визначаються оцінкою відповідного йому елемента власного вектора матриці пріоритетів, нормалізованого до 1. На основі методу попарних порівнянь реалізується метод аналізу ієрархій Т. Сааті, який являє собою варіант багатокритеріальної оптимізації.

На практиці MAI (Т. Сааті) можна реалізувати для оцінки екологічних ризиків (наприклад, для програм відновлення втрачених властивостей природно-техногенних геосистем). У сфері надрокористування матриці пріоритетів (квадратичні матриці) можуть бути використані: для визначення пріоритетних факторів ризику для природи шляхом попарних порівнянь факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища, виявлених на основі аналізу виробничих показників діяльності вуглевидобувних підприємств або показників техногенного навантаження на природу або попарних порівнянь факторів екологічного ризику для природи, визначених на основі експертних оцінок; для визначення пріоритетних факторів ризику для здоров'я населення шляхом попарних порівнянь факторів екологічного ризику для здоров'я населення, виявлених на основі експертних оцінок та ін. По кожному з факторів встановлюються ваговий коефіцієнт (пріоритетність фактора) і вклад кожного фактора екологічного ризику у техногенне навантаження на геологічне середовище. Вагові коефіцієнти розраховуються на основі попарних порівнянь факторів ризику та оцінки відносної пріоритетності факторів. Для проведення попарних порівнянь елементів доцільно використовувати шкалу ієрархій (Т. Сааті, 1980) [9; 10].

Тому О.А. Улицьким для оцінки геолого-екологічних ризиків побудовано спеціальні матриці, що враховують ступінь впливу та ймовірність виникнення наслідків забруднення геологічного середовища у вигляді вагового коефіцієнта (пріоритетності фактора) та експертного оцінювання відносної важливості одного фактора над іншим.

Серйозним позитивним етапом для екологізації вуглевидобувного виробництва є оцінка екологічних та еколого-економічних ризиків, яка дозволяє у реальних масштабах оцінити наслідки впливу небезпечних техногенних факторів на навколишнє природне середовище і здоров'я людини. Пріоритетні фактори оцінки екологічного ризику визначалися на основі експертних оцінок та аналізу фізико-географічних, кліматичних, рекреаційних, соціальних характеристик на території зони впливу підприємств модельованого ряду. На базі факторного аналізу було зроблено попарні порівняння факторів і встановлено відносну перевагу одного фактора над іншим. На основі попарних порівнянь для кожного фактора було визначено ваговий коефіцієнт (пріоритетність фактора), який показує вагу або вклад кожного фактора екологічного ризику в техногенне навантаження на навколишнє природне середовище. У рамках досліджень визначалися пріоритети для таких факторів екологічного ризику, як викиди в атмосферу, вивітрювання матеріалу з териконів, забруднення води, порушення водного режиму, забруднення ґрунтів, порушення земної поверхні.

Для прийняття рішення відносно того, що саме завдає найбільшої шкоди навколишньому природному середовищу і здоров'ю населення, було побудовано ієрархію факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища і здоров'я населення (далі – “ієрархія”) (рис. 1), яка містить мету і критерії оцінки забруднення.

Рис. 1. Ієрархія факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища і здоров'я населення

З метою визначення пріоритетів усіх критеріїв ієрархії застосовано метод попарних порівнянь на основі кількісних експертних оцінок відносної важливості лівих елементів матриці над елементами угорі. Зазначена матриця попарних порівнянь факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища

ща є квадратичною (табл. 1). Крім того, це матриця пріоритетів (попарних порівнянь) як новий логічний інструмент управління у сфері охорони навколишнього природного середовища.

Таблиця 1

**Матриця попарних порівнянь факторів екологічного ризику
для навколишнього природного середовища,
визначених на основі експертних оцінок (на прикладі шахт
Торезько-Сніжнянського вуглепромислового регіону Донбасу) ***

Фактори екологічного ризику	Викиди в атмо- сферне повітря	Вивітрю- вання ма- теріалу з териконів	Забруд- нення води	Пору- шення водного режиму	Забруд- нення грунтів	Пору- шення земної поверхні	Пріори- тети
Викиди в атмосферне повітря.....	1,000	5,000	1,000	1,000	5,000	5,000	0,300
Вивітрювання матеріалу з териконів.....	0,500	1,000	0,500	0,500	1,000	0,300	0,078
Забруднення води.....	1,000	5,000	1,000	2,000	3,000	2,000	0,265
Порушення водного режиму	1,000	5,000	0,200	1,000	3,000	1,000	0,161
Забруднення ґрунтів.....	0,500	1,000	0,300	0,300	1,000	0,300	0,065
Порушення земної поверхні	0,500	3,000	0,200	1,000	3,000	1,000	0,132

* Складено О.А. Улицьким за матеріалами власного дисертаційного дослідження (автореферат дисертації [10]).

На основі отриманої матриці нами було визначено локальні оцінки пріоритетності критеріїв за формулою (1), з використанням яких за формулою (2) розраховано узагальнюючі оцінки пріоритетності кожного критерію, тобто глобальні пріоритети.

Локальні пріоритети

$$A_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n a_{ij}}, \quad (1)$$

$$A_1 = \sqrt[6]{1 \cdot 5 \cdot 1 \cdot 1 \cdot 5 \cdot 5} = 2,054,$$

$$A_2 = \sqrt[6]{0,5 \cdot 1 \cdot 0,5 \cdot 0,5 \cdot 1 \cdot 0,3} = 0,579,$$

$$A_3 = \sqrt[6]{1 \cdot 5 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 2} = 1,979,$$

$$A_4 = \sqrt[6]{1 \cdot 5 \cdot 0,2 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 1} = 1,2,$$

$$A_5 = \sqrt[6]{0,5 \cdot 1 \cdot 0,3 \cdot 0,3 \cdot 1 \cdot 0,3} = 0,488,$$

$$A_6 = \sqrt[6]{0,5 \cdot 3 \cdot 0,2 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 1} = 0,669,$$

$$A = A_1 + A_2 + A_3 + A_4 + A_5 + A_6 = 6,969.$$

Глобальні пріоритети

$$B_i = \frac{A_i}{\sum_{i=1}^n A_i}, \quad (2)$$

$$B_1 = A_1/A = 0,300,$$

$$B_2 = A_2/A = 0,078,$$

$$B_3 = A_3/A = 0,265,$$

$$B_4 = A_4/A = 0,161,$$

$$B_5 = A_5/A = 0,065,$$

$$B_6 = A_6/A = 0,132.$$

Згідно з експертними оцінками, найважливішим фактором екологічного ризику є викиди в атмосферу (ваговий коефіцієнт – 0,300). На 2-му місці – забруднення води (відповідно, 0,265), на 3-му – порушення водного режиму (0,161), а на 4-му – порушення земної поверхні (0,132). Серед розглянутих факторів екологічного ризику найменше значення для техногенного навантаження мають забруднення ґрунтів (пріоритет – 0,065) і вивітрювання вуглепородного пилу та шкідливих домішок з териконів і відвалів (відповідно, 0,078).

На основі експертних оцінок було визначено також пріоритети серед факторів екологічного ризику для здоров'я населення (табл. 2), розрахунки яких здійснювалися за методикою, аналогічною тій, яку застосовано до попередньої квадратичної матриці – формули (3) і (4).

Таблиця 2

Матриця попарних порівнянь факторів екологічного ризику для здоров'я населення, визначених на основі експертних оцінок (на прикладі шахт Торезько-Сніжнянського вуглепромислового регіону Донбасу) *

Фактори екологічного ризику	Викиди в атмосферне повітря	Вивітрювання матеріалу з териконів	Забруднення води	Порушення водного режиму	Забруднення ґрунтів	Порушення земної поверхні	Пріоритети
Викиди в атмосферне повітря.....	1,000	2,000	1,000	3,000	3,000	5,000	0,330
Вивітрювання матеріалу з териконів.....	0,200	1,000	2,000	3,000	2,000	3,000	0,217
Забруднення води.....	1,000	1,000	1,000	2,000	2,000	2,000	0,221
Порушення водного режиму.....	0,300	0,300	0,200	1,000	0,200	1,000	0,061
Забруднення ґрунтів.....	0,300	0,200	0,200	2,000	1,000	3,000	0,101
Порушення земної поверхні.....	0,500	0,300	0,200	1,000	0,300	1,000	0,071

* Складено О.А. Улицьким за матеріалами власного дисертаційного дослідження (автореферат дисертації [10]).

Локальні пріоритети

$$A_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n \dot{a}_{ij}}, \quad (3)$$

$$A_1 = \sqrt[6]{1 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 3 \cdot 5} = 2,117,$$

$$A_2 = \sqrt[6]{0,2 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 3 \cdot 2 \cdot 3} = 1,139,$$

$$A_3 = \sqrt[6]{1 \cdot 1 \cdot 1 \cdot 2 \cdot 2 \cdot 2} = 1,414,$$

$$A_4 = \sqrt[6]{0,3 \cdot 0,3 \cdot 0,2 \cdot 1 \cdot 0,2 \cdot 1} = 0,392,$$

$$A_5 = \sqrt[6]{0,3 \cdot 0,2 \cdot 0,2 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 3} = 0,645,$$

$$A_6 = \sqrt[6]{0,5 \cdot 0,3 \cdot 0,2 \cdot 1 \cdot 0,3 \cdot 1} = 0,456,$$

$$A = A_1 + A_2 + A_3 + A_4 + A_5 + A_6 = 6,414.$$

Глобальні пріоритети

$$B_i = \frac{A_i}{\sum_{i=1}^n A_i}, \quad (4)$$

$$\begin{aligned} B_1 &= A_1/A = 0,330, \\ B_2 &= A_2/A = 0,217, \\ B_3 &= A_3/A = 0,221, \\ B_4 &= A_4/A = 0,061, \\ B_5 &= A_5/A = 0,101, \\ B_6 &= A_6/A = 0,071. \end{aligned}$$

Як уже зазначалося, на основі експертних оцінок було визначено також пріоритети серед факторів екологічного ризику для здоров'я населення (див. рис. 1). Оцінка факторів екологічного ризику для здоров'я населення дозволяє встановити пріоритети серед факторів щодо їх шкідливого впливу та послідовність дій в управлінні екологічними ризиками. Визначення пріоритетів серед факторів екологічного ризику для здоров'я населення є лише першим і допоміжним етапом, за яким мають йти власне оцінка ризиків для здоров'я населення та аналіз наслідків несприятливої окремої або комбінованої дії показників господарювання вугільних підприємств, який би враховував біологічну дію шкідливого фактора, ступінь його поширення і стійкість у часовому вимірі, ймовірність виникнення негативних наслідків, чисельність груп населення, які тією чи іншою мірою перебувають під негативним впливом техногенного навантаження.

Отже, на основі експертних оцінок було з'ясовано, що на здоров'я населення найбільше впливають викиди в атмосферу (пріоритет — 0,330). Крім того, забруднення води (пріоритет — 0,221) і вивітрювання гірської породи з териконів (пріоритет — 0,217) теж справляють істотний вплив. Далі йдуть забруднення ґрунтів (пріоритет — 0,101) і порушення земної поверхні (пріоритет — 0,071). Найменше значення має порушення водного режиму (пріоритет — 0,061).

Порівняння важливості факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища і здоров'я населення (див. рис. 1) показало, що на стан природи та здоров'я населення найбільшою мірою впливають викиди в атмосферне повітря (пріоритет для навколишнього природного середовища — 0,300, а для здоров'я населення — 0,330) і забруднення води (пріоритети — відповідно, 0,265 і 0,221). На 3-му місці за рівнем впливу на природу стоїть порушення водного режиму (пріоритет — 0,161), а на здоров'я населення — відповідно, вивітрювання гірської породи з териконів і відвалів (пріоритет — 0,217). Тим часом за впливом на навколишнє природне середовище цей фактор займає лише 5-те місце, що можна пояснити істотним негативним впливом вуглепородного пилу на органи дихання.

До конкретних пропозицій щодо оптимізації системи управління екологічними ризиками у вуглевидобуванні можна віднести такі:

— застосування нових сучасних методів дегазації (одним з небезпечних наслідків ліквідації шахт є вихід шахтних газів на земну поверхню, до будинків і споруд; закриття шахт істотно активізує процеси міграції шахтних газів, що може стати причиною виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру та загибелі людей; на базі встановлених механізмів виділення метану на різних етапах розробки вугільних родовищ (від початку експлуатації до моменту ліквідації) розроблено технологію попередження та локалізації підземних пожеж з використанням мембранних газороздільних установок; крім того, обґрунтовано технологічні рішення щодо вилучення і використання метану в умовах вугільних шахт (у тому числі тих, які закриваються); використання розроблених технологій дозволить знизити викиди парникових газів, отримати додаткові енергетичні ресурси і скоротити обсяги використання викопних енергетичних ресурсів);

— рекультивация териконів (при ліквідації неприбуткових шахт не вирішеним залишилося питання поводження з багатотоннажними відходами вуглевидобування, які займають значні території та є джерелом негативного впливу на компоненти навколишнього природного середовища і здоров'я населення).

Оскільки екологізація ГДВ передбачає взаємозв'язок і взаємозумовленість будь-яких дій з урахуванням екологічних вимог до розвитку науково-технічного прогресу, то доцільною є побудова діаграми зв'язків (interrelationship diagram) оптимізації управління процесами екологізації ГДВ. Відповідне управління повинне здійснюватися на основі раціонального надро- і природокористування, а також застосування нових технологій, прогресивної організації маловідхідних виробництв та ін. Для більш ефективного вирішення окресленої проблеми, візуалізації, структуризації та класифікації ідей доцільно розробляти діаграму зв'язків процесу мінімізації впливу побічних продуктів видобування корисних копалин на природу за рахунок модернізації системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища на гірничодобувних підприємствах — як новий інструмент управління (і в тому числі управління у сфері охорони природи) та як зручну техніку альтернативного запису.

Діаграма зв'язків є способом зображення процесу загального системного мислення за допомогою схем. Інші назви методу діаграми (графіка) зв'язків — граф зв'язків; діаграма взаємозв'язків; інтелект-карта; карта думок; карта пам'яті; ментальна карта; асоціативна карта; асоціативна діаграма; схема мислення. Діаграма зв'язків дозволяє виявити логічні зв'язки між основною ідеєю, проблемою та різними даними (факторами впливу на природу або ін.) для найбільшої віддачі для вирішення проблеми. Метод діаграми зв'язків є, головним чином, логічним інструментом і допомагає усвідомити не вирішені проблеми, розкриваючи раніше невидимі причинні зв'язки між окремими частинами інформації шляхом їх графічного подання. Очікуваними результатами створення діаграми зв'язків є з'ясування логічних зв'язків між причинами виникнення проблеми і результатом дослідження, а також визначення ланок, які ведуть до її вирішення. Крім того, діаграма зв'язків є методом пошуку ідей та створення інновацій, а також являє собою ієрархічну блок-схему і задає ієрархію зв'язку. В основі цієї техніки лежить принцип "радіантного мислення", що належить до асоціативних розумових процесів, відправною точкою яких є центральний об'єкт. Даний метод — як графічний метод запису знань і систем моделювання — застосовується для систематизації великої кількості логічно зв'язаної інформації.

Кількісна оцінка поточного стану справ для управління природоохоронною діяльністю має 6 аспектів, якими можна скористатися для її визначення. Далі вони наводяться у вигляді діаграми зв'язків (рис. 2) як нового логічного інструменту управління у сфері охорони навколишнього природного середовища на вуглевидобувних підприємствах, який дозволяє виявити логічні зв'язки між основною ідеєю, проблемою та різними даними. Складовими діаграми зв'язків є: ідея — це модернізація управління у сфері поводження з побічними продуктами вуглевидобування, які впливають на навколишнє природне середовище; проблема — вплив побічних продуктів вуглевидобування на природу; різні дані — побічні продукти і джерела їх утворення.

Діаграма зв'язків дозволила виявити логічні зв'язки між проблемою (результатом дослідження) і причинами (даними), які ведуть до її виникнення. Крім того, графічний метод запису знань дав можливість об'єднати у логічну схему технологічні процеси видобування вугілля і його вплив на об'єкти навколишньо-

го природного середовища (і в тому числі геологічного): гідросферу (поверхневу і підземну), гірський масив, ґрунти, атмосферу. Тому термін "зв'язки" тут є досить доречним.

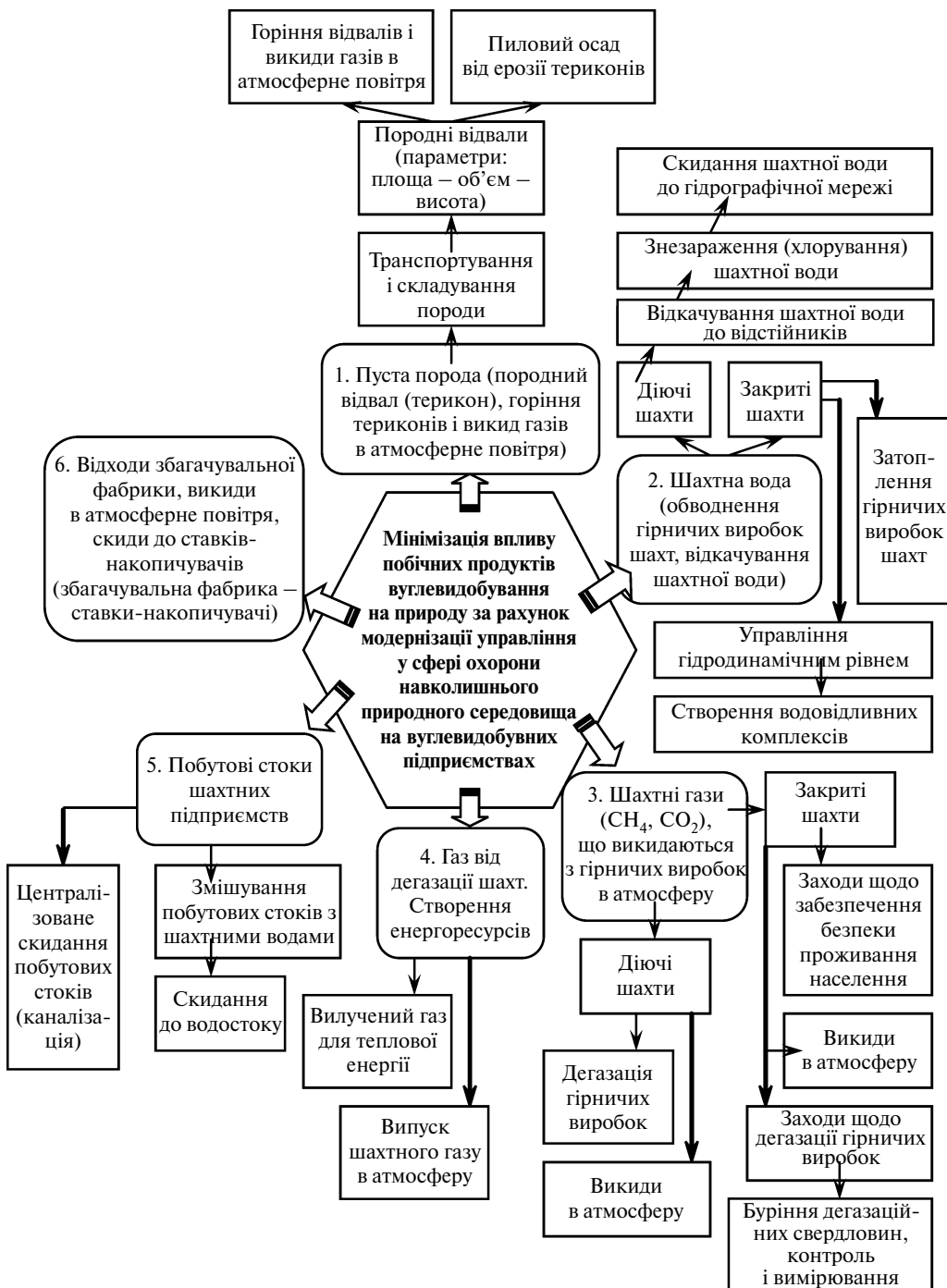

Рис. 2. Діаграма зв'язків процесу мінімізації впливу побічних продуктів вуглевидобування на природу за рахунок модернізації системи управління у сфері охорони навколишнього природного середовища на вуглевидобувних підприємствах

Складено О.А. Улицьким та О.М. Сухіною на основі власних умовиводів з використанням нових інструментів управління.

На поданій діаграмі зв'язків виокремлено 6 основних факторів ризику від діяльності вуглевидобувних підприємств для навколишнього природного середовища і здоров'я населення, розташованих у порядку негативного впливу на природу (1 – найбільший вплив – пуста порода (породний відвал (терикон), горіння териконів і викид газів в атмосферне повітря), а 6 – відповідно, найменший вплив – відходи збагачувальної фабрики, викиди в атмосферне повітря, скиди до ставків-накопичувачів (збагачувальна фабрика – ставки-накопичувачі). Таке ранжирування сприятиме визначенню пріоритетних природоохоронних заходів у вуглевидобувних регіонах.

Очевидним є зв'язок, де суб'єктами дії стають природа, людина та ін. Дія суб'єктів проявляється у вигляді екологічних факторів. Як правило, фактор діє на об'єкт не безпосередньо, а через трансформери – атмосферне повітря, водне середовище, ґрунт. Усе це вказує на необхідність оцінити роль побічних продуктів вуглевидобування (наприклад, концентрацію шкідливих речовин, пов'язаних з горінням териконів і викидами газів в атмосферне повітря).

Авторам за допомогою об'єктивного аналізу шахт вдалося розглянути кожну з них з усіх наведених точок зору, з оцінкою інтенсивності впливу на навколишнє природне середовище. Проведений аналіз дозволив отримати рейтингову оцінку забруднення шахт. Сумарний рейтинг (бал) забруднення шахти – це зважена сума балів для териконів, для обсягу та якості шахтної води, що скидається до гідрографічної мережі, та для проблем, які виникають у зв'язку зі скиданням санітарних стоків (від шахтних душових, пралень та їдалень).

Висновки

Таким чином, модернізація інструментарію наукового дослідження є основою для ефективності управлінських рішень. У застосуванні (вперше) методу “seven new tools” для оптимізації управлінських рішень у процесі екологізації вуглевидобувного виробництва полягає **новизна** даного наукового дослідження. Засоби математичної логіки стали ефективним робочим інструментом для фахівців багатьох галузей науки і техніки, з огляду на що зазначені нові інструменти управління якістю (матриці пріоритетів, діаграми зв'язків та ін.) можуть слугувати базою логічного підходу в теорії управління та в модернізації системи управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва, а також сприятимуть ефективному розвитку видобування вугілля і збереженню навколишнього природного середовища у вуглепромислових районах.

На прикладі шахт Торезько-Сніжнянського вуглепромислового району Донбасу розроблено алгоритм оцінки екологічних ризиків, який ґрунтується на порівняльному аналізі виробничих та екологічних показників вугільних підприємств. Методика аналізу ієрархій факторів впливу на геологічне середовище у вуглевидобувних регіонах формувалася на базі застосування нових логічних інструментів управління – матриць пріоритетів для попарних порівнянь факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища, визначених на основі показників техногенного навантаження і експертних оцінок, а також попарних порівнянь факторів екологічного ризику для здоров'я населення, визначених на основі експертних оцінок. Встановлено локальні пріоритети серед факторів екологічного ризику для навколишнього природного середовища і здоров'я населення. Фактором найбільшого екологічного ризику для природи і здоров'я населення є забруднення атмосферного повітря. Крім того, вагомими факторами екологічного ризику для

навколишнього природного середовища є забруднення вод і порушення земної поверхні, а для здоров'я населення — забруднення вод і вивітрювання вуглепородного пилу та шкідливих речовин з териконів і відвалів. Застосування нового логічного інструменту управління — діаграми зв'язків — дозволило виявити приховані зв'язки побічних продуктів вуглевидобування з природою.

Істотну частину зазначених положень і рекомендацій, які сприятимуть мінімізації негативного впливу видобування кам'яного вугілля на навколишнє природне середовище, було запроваджено у практику вуглевидобувних підприємств Донбасу, що, у свою чергу, сприятиме їх результативній діяльності. Запропоновані авторами методологічні підходи створюватимуть умови для розробки і пошуку за їх допомогою оптимальних форм управління процесами екологізації вуглевидобувного виробництва, для вдосконалення структури та підвищення ефективності системи управління природоохоронною діяльністю у вуглевидобувних регіонах, для запровадження дійовішої екологічної політики та алгоритмування процесу екологізації вуглевидобування. У свою чергу, екологізоване ГДВ сприятиме мінімізації негативного впливу видобування вугілля на навколишнє природне середовище.

Список використаної літератури

1. *Сухіна О.М.* Структуризація процесу екологізації гірничодобувного виробництва державної екологічної політики в умовах децентралізації управління охорони природи / Принципи нової економіки України та формування її фінансово-інвестиційної основи : матер. міжнар. наук.-практ. конф. 10–11 квіт. 2015. — Дніпропетровськ : Видавничий дім "Тельветика", 2015. — С. 109–113.
2. *Сухіна О.М.* Розвиток теорії екологічної ренти та її справедливого розподілу // Економіка України. — 2014. — № 7. — С. 49–68.
3. *Биченок М.М., Іванюта С.П., Яковлев Є.О.* Про вплив екзогенних геологічних процесів на рівень техногенних ризиків життєдіяльності // Збірник наукових праць Українського державного геологорозвідувального інституту. — К. : УкрДГРІ, 2006. — № 1. — С. 85–91.
4. *Кобушко І.М.* Фінансово-економічний механізм екологізації промислового виробництва : автореф. дис. ... канд. екон. наук. — Суми, 2008. — 21 с.
5. *Лисиченко Г.В., Забулонов Ю.Л., Хміль Г.А.* Природний, техногенний та екологічний ризики: аналіз, оцінка, управління. — К. : Наукова думка, 2008. — 541 с.
6. *Маєвська Н.В.* Механізми державного управління екологізацією надрокористування у вугільній промисловості України : автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління. — Донецьк, 2007. — 20 с.
7. *Улицький О.А., Кротинова М.В.* Экологическая безопасность угольных предприятий: индикаторы жизнеспособности экосистемы // Международный научный журнал "Наука и Мир". — 2014. — № 9 (13). — С. 179–183.
8. *Сухіна О.М.* Методичні засади та шляхи підвищення ефективності природоохоронних витрат при закритті вугільних шахт. — К. : РВПС України НАН України, 2006. — 86 с.
9. *Саати Т.Л.* Принятие решений. Метод анализа иерархий. — М. : Радио и связь, 1989. — 316 с.
10. *Улицький О.А.* Гідрогеологічні та геомеханічні фактори екологічної безпеки геологічного середовища в умовах зняття вугільних шахт з експлуатації : автореф. дис. ... доктора геол. наук. — К., 2014. — 40 с.

References

1. Suhina O.M. *Strukturyzatsiya protsesu ekologizatsii girnychodobuvnogo vyrobnytstva derzhavnoi ekologichnoi polityky v umovakh detsentralizatsii upravlinnya okhorony pryrody, v: Pryntsypy Novoi Ekonomiky Ukrainy ta Formuvannya Ii Finansovo-Investytsiinoi Osnovy, Mater. Mizhnar. Nauk.-Prakt. Konf. 10–11 kvit. 2015* [Structurization of the process of ecologization of the mining in state's ecological policy under conditions of the decentralization of management of the Nature protection, in: Principles of Ukraine's New Economy and the Formation of Its Financial-Investment Basis, Proceed. of the Intern. Sci., April 10–11, 2015]. Dnipropetrovs'k, Gel'vetyka, 2015 [in Ukrainian], pp. 109–113.
2. Suhina O.M. *Pozvytyk teorii ekologichnoi renty ta ii spravedlyvogo pozpodilu* [Development of the theory of ecological rent and its just distribution]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 7, pp. 49–68 [in Ukrainian].
3. Bychenok M.M., Ivanyuta S.P., Yakovlev E.O. *Pro vplyv ekzogennykh geologichnykh protsesiv na riven' tekhnogennykh ryzykiv zhyttediyal'nosti, v: Zbirnyk Naukovykh Prats' Ukrains'kogo Derzhavnogo Geologorozviduval'nogo Instytutu* [On the influence of exogenous geological oricesses on the level of technogenous risks of the vital activity, in: Collection of Scientific Works of the Ukrainian State Geological Survey Institute]. Kyiv, UkrSGSI, 2006, No. 1, pp. 85–91 [in Ukrainian].
4. Kobushko I.M. *Finansovo-ekonomichniy mekhanizm ekologizatsii promyslovogo vyrobnytstva, avtoref. dys. ... kand. ekon. nauk* [A financial-economic mechanism of ecologization of the industrial production, Author's abstract of the Cand. degree thesis (Econ. Sci.)]. Sumy, 2008 [in Ukrainian].
5. Lysychenko G.V., Zabulonov Yu.L., Khmil' G.A. *Pryrodnyi, Tekhnogennyi ta Ekologichnyi Ryzyky: Analiz, Otsinka, Upravlinnya* [Natural, Technogenous, and Ecological Risks: Analysis, Evaluation, and Management]. Kyiv, Naukova Dumka, 2008 [in Ukrainian].
6. Maevs'ka N.V. *Mekhanizmy derzhavnogo upravlinnya ekologizatsieyu nadro-korystuvannya u vugil'niy promyslovosti Ukrainy, avtoref. dys. ... kand. nauk z derzh. upravlinnya* [Mechanisms of public administration of the ecologization of the use of mineral resources in Ukraine's coal industry, Author's abstract of the Cand. degree thesis (Publ. Admin.)]. Donetsk, 2007 [in Ukrainian].
7. Ulitskii O.A., Krotinova M.V. *Ekologicheskaya bezopasnost' ugol'nykh predpriyatii: indikatory zhiznesposobnosti ekosistemy* [Ecological security of coal enterprises: indicators of vital activity of the ecosystem]. *Nauka i Mir – Science and World*, 2014, No. 9 (13), pp. 179–183 [in Russian].
8. Suhina O.M. *Metodychni Zasady ta Shlyakhy Pidvyshchennya Efektyvnosti Pryrodookhoronnykh Vytrat pry Zakrytti Vugil'nykh Shakht* [Methodical Principles and Ways to Enhance the Efficiency of Nature-Protecting Expenditures at the Shutdown of Coal Mines]. Kyiv, CSPFU of the NAS of Ukraine, 2006 [in Ukrainian].
9. Saati T.L. *Prinyatie Reshenii. Metod Analiza Ierarkhii* [Decision Making. Method of Analysis of Hierarchies]. Moscow, Radio i Svyaz', 1989 [in Russian].
10. Ulyts'kyi O.A. *Gidrogeologichni ta geomekhanichni faktory ekologichnoi bezpeky geologichnogo seredovyshcha v umovakh znyattya vugil'nykh shakht z ekspluatatsii, avtoref. dys. ... dokt. geol. nauk* [Hydrogeological and geomechanical factors of ecological security of the geological medium under the shutdown of coal mines, Author's abstract of the Doct. degree thesis (Geol. Sci.)]. Kyiv, 2014 [in Ukrainian].

З ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330.342:338.012

Т. В. РОМАНОВА,

доцент, кандидат економічних наук,

доцент кафедри економіки підприємства та управління персоналом

ДВНЗ "Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка"

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ СТРУКТУРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Досліджено проблему історичної обумовленості сучасної структурної політики. Здійснено ретроспективний аналіз структурної політики як складової економічної політики, виявлено її особливості та детермінанти становлення протягом XVII–XX ст. У процесі дослідження виокремлено основні історичні події, які мали диференційований вплив на поточну структуру економіки України.

Ключові слова: структурна політика, структурні зрушення, історичні детермінанти, ретроспективний аналіз, управління, реформи.

T. V. ROMANOVA,

Ass. Professor, Cand. of Econ. Sci.,

Chair of Business Economics and Human Resource Management,

Yurii Kondratyuk Poltava National Technical University

THE HISTORICAL PROCESS OF FORMATION OF THE STRUCTURAL POLICY OF UKRAINE

The problem of historical dependence of the modern structural policy is studied. The retrospective analysis of the structural policy as an element of the economic policy is executed, and its characteristics and determinants of its formation during the XVII–XX centuries are identified. The research highlights the major historical events that have had a differentiated impact on the current structure of Ukraine's economy.

Keywords: structural policy, structural changes, historical determinants, retrospective analysis, management, reforms.

В умовах трансформації економіки України, викликаній як об'єктивними причинами її існування, так і суб'єктивними рушійними силами, які мають історичну детермінацію, зростає роль знань у сфері регулювання економічного сектору держави. Економіка України і світова економіка перебувають у стані постійного ускладнення своєї структури, що супроводжується взаємодією зростаючої кількості економічних процесів, зумовлених складною дискретністю економічного простору та його розвитком.

Для підвищення розуміння складних економічних процесів, а також емпіричного обґрунтування їх регулювання необхідним є поглиблення ретроспективних теоретичних знань у сфері формування та застосування економічної політики як основної підойми стимулювання адаптації економічного простору до вимог поточного часу в локальному та глобальному вимірах.

© Романова Тетяна Володимирівна (Romanova Tetyana Volodymyrivna), 2016; e-mail: tands_r@mail.ru.

Проблемі становлення структурної політики України присвячено дослідження багатьох вітчизняних вчених, зокрема О.І. Амоші, Ю.М. Бажала, С.О. Білої, А.С. Гальчинського, В.М. Гейця, О.В. Горняк, Л.В. Гриневич, С.А. Єрохіна, І.І. Лукінова, А.Ф. Мельника, О.А. Мельниченка, В.Г. Федоренка, А.А. Чухна, Л.І. Яковенко та інших. Проте історико-генезисний підхід до аналізу формування структурної політики не дістав достатнього відображення в існуючих наукових працях.

Отже, **метою статті** є дослідження історичного процесу формування та становлення структурної політики України в рамках реалізації економічної політики держави.

Економічна політика — складна диференційована система методів і заходів регулювання економіки країни, яка спирається на наукові знання та практичні прецеденти свого застосування, виражені в історично сформованому підході щодо регулювання окремого економічного середовища. Структурна політика — це складова економічної політики держави, яка включає науково обгрунтовані методи та заходи оптимальної перебудови економічної системи, створення збалансованої та ефективної пропорції її взаємозв'язаних елементів з метою забезпечення позитивної динаміки їх розвитку.

Історичний шлях формування як економічної, так і структурної політики являє собою інтегральний процес, в якому сутність обох категорій тісно взаємозв'язана. При цьому прояв структурної політики серед інших складових економічної політики відбувається дискретно та поступово. У процесі свого розвитку структурна політика досягає дедалі більшого спектра своїх напрямів і методів, які за правильного застосування дають можливість ініціювати та інтенсифікувати позитивні тенденції для вдосконалення економічної системи.

Історичний шлях еволюції національного господарства України сформував сучасну структуру її економіки. Ретроспективний аналіз структурної політики дозволить зрозуміти особливості її виникнення і трансформації з метою подальшого вдосконалення в сучасних умовах. При цьому доцільно почати дослідження з того періоду часу, коли економічна політика вже досягла певного ступеня розвитку та концентрації регулювання структурних характеристик економіки. Розглянемо період із середини XVII до кінця XX ст., при цьому з акцентом на ключових етапах економічного розвитку України, які характеризуються максимальним рівнем впливу на трансформацію структури національної економіки. З точки зору структурних перетворень при викладі матеріалу вважаємо за доцільне зосередити увагу на таких історичних періодах:

1. Формування осередків української державності та економіка України у складі економічних систем зарубіжних країн.
2. Україна в період Першої світової війни та революційних подій.
3. Існування української економічної системи у складі СРСР.
4. Початковий період становлення економіки України з часу здобуття незалежності.

У 1648—1676 рр. Україна перебувала у стані визвольної війни з-під польської влади. Це мало наслідки для економічного становища Української держави та проявилось у зміні напрямку розвитку відповідно до курсу Б. Хмельницького щодо управління державою. З одного боку, державне управління у зазначений період мало суб'єктивний характер і спиралося на реалізацію інтересів козацтва, з іншого — було зруйновано старофеодальні відносини, що дало можливість створити торговий ка-

пітал [1, с. 57]. Таке управління містило ознаки меркантилізму, оскільки втручання держави в господарське життя було активним, процес формування власного економічного середовища України стабільно розвивався.

З 1654 р., внаслідок об'єднання української держави з російською, поступовий розвиток власного народного господарства України загальмувався через несутимість їх економіко-політичних систем. Розвиток економіки того часу мав диспропорційний характер через поділ у 1667 р. українських земель на Правобережну та Лівобережну економіко-політичну формації, контроль над якими здійснювали, відповідно, Польща та Росія, з подальшим втручанням у цей процес Австрії. Згодом це призвело до істотної різниці у рівнях розвитку даних територіальних утворень. Лівобережна Україна мала ознаки капіталістичного суспільства, а Правобережна — піддавалася спустошенню та деструкції внутрішнього й зовнішнього несприятливого політичного клімату [2, с. 46]. Основу економічного розвитку Лівобережної України із середини XVII ст. становило сільське господарство. Але з розвитком товарно-грошових відносин і мережі міст більшої ваги набувало промислове виробництво, зокрема цехове ремесло. Важливим чинником цього стало, з одного боку, поширення за часів володарювання Речі Посполитої Магдебурзького права, з іншого — спричинені Національно-визвольною війною 1648–1654 рр. суспільні трансформації [3, с. 17].

У цілому подальший стан економіки України протягом кінця XVII — початку XVIII ст. містив ознаки функціонування колонії, а не державного утворення. Фінансова система України не мала власної грошової одиниці, в обігу були польсько-литовські та російські гроші, з подальшим витісненням перших останніми. Усе це відбувалося на фоні організації активними політичними силами України визвольної боротьби.

Починаючи із середини XVIII ст. формувалися передумови для активізації вектора капіталістичної трансформації економіки. Це було зумовлено глобальними змінами у світовому господарстві, проявами яких стали європейські революції 1848–1849 рр., а також рядом реформ Російської імперії II половини XIX ст. Із середини XVII і до кінця XIX ст. економічна система України після втрати своєї цілісності вже не існувала як єдине ціле, що спричинило формування "колонізаторської" економічної політики. Слід зазначити, що вплив економічних систем Польщі, Росії та Австро-Угорщини мав не тільки негативний характер, оскільки відбувався під дією сукупності глобальних економічних процесів, а тому справляв адаптивний вплив по відношенню до них. З часом це зумовило наступні зрушення в економічному просторі України, а також викликало подальшу еволюцію економічної політики.

За останні 25 років XIX ст. в Україні, яка перебувала у складі Росії, розпочався промисловий переворот: поступово долався економічний ізоляціонізм середньовічного натурального господарства, складались економічні умови формування української модерної нації. Товарно-грошове господарство, що приходило на зміну натуральному, сприяло розширенню економічних зв'язків між окремими регіонами українських земель, вносило зміни в соціальну структуру суспільства, сприяло формуванню інтелігенції, національної буржуазії, здатних генерувати ідеї національного відродження [4, с. 90].

У II половині XIX ст. намітився сталий розвиток економіки українських земель у напрямі закріплення ринкової структури господарства з його переважан-

ням по відношенню до віджилих методів функціонування економіки. Дана тенденція посилилася в результаті територіального поділу праці та нарощування господарської спеціалізації складовими територіального устрою України. На цьому етапі відбувалися диференціація економічних відносин та зародження структурності економіки.

У 70–90-ті роки XIX ст. спостерігалась активізація фінансової сфери шляхом виникнення ощадно-позичкових товариств. На початку XX ст. завдяки впровадженню “Положення про заклади дрібного капіталу” (1895) поліпшились умови для розвитку кредитної кооперації, тим самим стимулювався розвиток економічних процесів в Україні на базі формування відносно стійкого функціонування агентів позичкового капіталу. Так, була створена велика кількість приватних банків, переважно акціонерних. Водночас формувалися сільські споживчі товариства, функцією яких, поряд із забезпеченням необхідними товарами сільськогосподарського сектору, було налагодження збуту виробленої продукції. Тим часом реалізувалися спочатку підготовка, а потім і безпосереднє впровадження реформи кредитно-фінансової сфери, а саме перехід економіки Росії на золотий стандарт, який остаточно завершився у 1897 р. Причиною такого реформування були інфляція та загальна нестабільність російської грошової одиниці, а також глобальні світові тенденції переходу провідних економік світу на даний вид забезпечення грошового еквівалента товарної маси. Таке підвищення рівня адаптивності економіки до загальносвітових умов позитивно позначилося на зміцненні економічного становища України.

Великий вплив на функціонування української економіки мало запровадження ряду змін у рамках Столипінської реформи, безпосереднє запровадження якої почалося в 1906 р. Головним чином, це проявлялось у формуванні хутірських фермерських господарств і розбудові залізниць для поліпшення товарообороту, що привело до пожвавлення металургійного виробництва. Завдяки масштабності зазначених процесів у цей період спостерігався приплив іноземного капіталу у вигляді інвестицій, які в достатньому обсягу стимулювали розвиток економіки. Як результат, розвивалася машинобудівна галузь, переважно сільськогосподарського напрямку, мало місце пожвавлення у транспортній сфері, що привело до посилення функціонування цих секторів економіки, а в наступні періоди – посилення диференціації її структури.

У Російській імперії частка витрат на загальне управління в державному бюджеті була значно більшою, ніж у західноєвропейських країнах, що свідчило про традиційне направлення казенних коштів на утримання адміністративно-поліційного апарату замість забезпечення соціально-господарських потреб суспільства. Водночас, досліджуючи динаміку державних видатків, можна зробити висновок, що події 1903–1907 рр. помітно вплинули на стан і тенденції державних видатків, життя вказало на необхідність перебудови державного господарства [5, с. 83; 6].

У 1909–1913 рр. відбувалося промислове піднесення української економіки. Це проявлялось у зростанні обсягів виробництва у металургійній промисловості та сільськогосподарському секторі, зокрема у виробництві цукру та зерна. Така ситуація була зумовлена як позитивною кон'юктурою світового ринку, так і економічною політикою уряду. У цей період поступово збільшувалася кількість капіталістичних виробництв і зростав приплив іноземного капіталу, що було зумовлено результатами успішних попередніх реформ аграрного та фінансового секторів. Поряд з

тим спостерігалось обмеження економічного розвитку України колонізаторською політикою Росії, що призвело до створення нееквівалентних торговельних відносин, які стримували нарощування капіталу українською економікою.

Наприкінці липня — на початку серпня 1914 р. почалася Перша світова війна. Оскільки територія України знаходилася під владою двох держав, мобілізація населення відбувалась одразу в дві ворогуючі армії — Австро-Угорську та Російську. Отже, Україна була учасником війни з двох протилежних фронтів. Економіка України, як і економіки усіх країн — учасниць Першої світової війни, мала мілітаристське спрямування, наслідком чого стало збільшення воєнних видатків, нарощування обсягів воєнної продукції, а також постійні втрати трудових ресурсів. Воєнні потреби Росії та Австро-Угорщини забезпечувалися за рахунок економічних ресурсів України, зокрема, це стосувалося використання фінансових ресурсів, транспорту, забезпечення паливом і продовольчими товарами, трудовими ресурсами. Це звужило напрями розвитку економіки України, а також обмежило рівень активності не потрібних під час війни її секторів, що на тому етапі можна окреслити як реалізацію воєнної політики, яка домінувала над іншими напрямками державного управління.

На даному етапі у галузевій структурі економіки превалував промисловий сектор, що проявлялося в його інтенсивному розвитку та зростанні у 1916 р. на 70% порівняно з попередніми роками. Усе це супроводжувалося руйнуванням елементів народного господарства і втратою великої кількості людей внаслідок проведення воєнних дій, що було зумовлено ще й територіальним розташуванням України, яка знаходилася у центрі бойових зіткнень. На економічному рівні дані події викликали досить швидко інфляцію, яка за перший рік війни збільшила кількість грошей в обігу у шість разів [2, с. 102]. У таких умовах нерозвинута економіка України зазнала етатизації, яка проявлялася у практично повному регулюванні державою функціонування економіки. У лютому 1917 р. криза державного управління, занепад продовольчої сфери виробництва, а також загальна тенденція трансформації соціально-політичної спрямованості суспільства призвели до руйнації самодержавства в Російській імперії.

У квітні 1918 р., внаслідок встановлення режиму генерала П.П. Скоропадського, на певний час було повернено право приватної власності, але вже у листопаді того ж року його було скасовано реформаційною програмою Директорії УНР. Після рішення Паризької мирної конференції 1919–1920 рр. землі Західної України опинилися під владою Румунії, Польщі та Чехословаччини. На тій частині території України, яка увійшла до складу Румунії та Польщі, українське населення зазнало значної дискримінації, що викликало посилення колонізаційних ознак розвитку економіки. Більш сприятлива економічна ситуація спостерігалася на землях, які увійшли до складу Чехословаччини. Проте характерною ознакою функціонування економіки всіх західних територій України був однобічний характер розвитку народного господарства, який проявився у домінуванні у структурі економіки низькотехнологічного сільського господарства. У цілому на західноукраїнських землях колонізаторськими державами реалізовувалася політика стримування розвитку, оскільки він був зайвий, ресурсний потенціал використовувався на стадії первинної переробки для забезпечення потреб їх економік. Економічна політика слугувала не джерелом розвитку держави, а лише створювала умови для використання економічних ресурсів країни в інтересах держав-колонізаторів. Оскільки держави, під владою яких перебували західні території України, стимулювали

розвиток власних промислових підприємств, на українських землях були відсутні ознаки розвитку торговельного, промислового і транспортного секторів економіки. У 30-ті роки XX ст. там була дозволена тільки кооперативна діяльність, яка надавала можливість створити нові та відновлювала діяльність раніше існуючих кооперативних утворень, завдяки функціонуванню яких відбувалися кредитування селянського господарства, вигідний збут виробленої продукції та забезпечення умов його розвитку.

За винятком західних територій України, інші землі Української держави були захоплені більшовицькою владою Росії. Таким чином, більша частина українських земель підкорялася комуністичній політиці тоталітарного режиму. Загальною метою політики того часу були руйнація ринкової системи господарювання та заміна її безтоварним комуністичним виробництвом, яке входило до програми продрозверстки та здійснювалося шляхом створення державної монополії на реалізацію продуктів харчування. Така система існувала за рахунок прямої конфіскації надлишків виробництва у селян, яку запроваджували вповноважені головні комітети, яких на той час налічувалося близько 50, з віднесенням їх до тієї чи іншої галузі виробництва.

Отже, економічна політика даного періоду мала ознаки монополістичного регулювання розподілу виробленої продукції з використанням методів штрафів і покарань у разі ухилення від заданої комуністичної програми. Відбувалася деградація функціонування грошового еквівалента товарної маси з превалюванням бартерного обміну товарами через відповідні державні інститути. Банківська та кредитна системи припинили своє існування і були замінені на державне фінансування. Процеси націоналізації виробництва здебільшого призводили до невідповідного функціонування підприємств, а в багатьох випадках — до простоїв виробництв у цілому. Як наслідок, відбувався вплив трудових ресурсів у село. Незважаючи на створення трудових армій, занепад промислової сфери мав ознаки повної деструкції процесу виробництва та становив порівняно з довоєнним періодом у середньому від 10—15% до 100%. Збройне вилучення продовольчої продукції у селян призвело до кризи селянського господарства і практично не відновило продовольчого забезпечення міст.

Такий повний економічний крах привів до запровадження у 1921 р. комуністичною владою нової економічної політики (НЕП), яка повинна була змінити утопічну систему функціонування суспільства і врятувати економіку країни від повного розвалу.

Політика НЕПу спиралася на побудову перехідної структури господарства, тобто на використання змішаної системи економіки. Її основними негативними ознаками були:

- адміністративно-ринковий характер функціонування економіки;
- поступове розширення державної власності на більшу частину галузевої структури;
- курс обмеження розвитку середніх і великих індивідуальних господарств.

Ознаки демократизації з'явилися на початку 1924 р. у вигляді запровадження продподатку в грошовій формі, але із збереженням нееквівалентності такої системи товарообороту. Поступово відбувався вихід на ринок підприємств, які раніше повністю забезпечувалися раднаргоспами, а також було дозволено створювати малі приватні підприємства і акціонерні товариства із змішаною системою капіталу, що також посилювало ознаки ринковості даної економічної політики.

НЕП містила ознаки структурної політики, відбувалося налагодження функціонування галузевої економічної структури. Водночас структурна політика у такому вигляді слугувала не реальним потребам економіки, а тільки стримувала негативні тенденції неправильно обраного курсу економічного розвитку.

Запровадження економічної політики у вигляді п'ятирічних планів розвитку відбувалося не на ринкових засадах, проте воно позитивно позначилося на загальному стані народного господарства України. Оновлення основних фондів підприємств, будівництво нових виробничих об'єктів, а також налагодження виробництва устаткування та промислової техніки сприяли розвитку економіки. Напередодні Другої світової війни частка України в економіці Радянського Союзу становила: у видобутку вугілля — 50,5%, залізної руди — 67,6%, у виплавці чавуну — 49,7%, у виробництві сталі — 48,9% [2, с. 128]. Проте інтенсивний розвиток індустріального сектору пригнічував розвиток інших галузей економіки, що спричинило диспропорції у їх функціонуванні.

На тому етапі структурна політика як один з напрямів економічної політики не слугувала основою для збалансування функціонування економічного середовища України, вона орієнтувалася на потреби ресурсного забезпечення економіки СРСР, а тому мала деструкційний характер для загального економічного стану України. Так, спостерігалися недорозвинутість легкої та харчової промисловості, а також відсутність розвитку аграрного сектору економіки, який потерпав від запровадження нераціональних колективізаційних реформ та забезпечував трудовими і фінансовими ресурсами постійний приріст обсягів виробництва промислового сектору. У результаті встановлення та закріплення радянської форми економічної політики спостерігався певний розвиток економіки, що проявлялось, насамперед, у розвитку великої промисловості та машинобудування, але при цьому структура економіки являла собою незбалансовану диспропорційну систему, не здатну забезпечити потреби суспільства, а головне — мала антисоціальний характер по відношенню до населення України.

У зв'язку з розгортанням Німеччиною Другої світової війни, а також підписанням між нею та СРСР пакту про ненапад та територіальні домовленості між ними, із середини 1939 р. західноукраїнські землі були захоплені СРСР. Таким чином, радянська влада створювала нові умови функціонування економіки даного регіону шляхом поступової трансформації існуючого ладу на соціалістичний. Колективізація земель мала такі самі наслідки, як і на всіх інших радянських територіях, тобто аграрний сектор використовувався, насамперед, для забезпечення потреб великої промисловості та мілітаризації країни. Проте позитивною ознакою запровадження радянської економічної політики стало наповнення існуючих виробничих об'єктів обладнанням, будівництво нових підприємств, у тому числі легкої та харчової промисловості, а також подолання безробіття завдяки активізації сукупного процесу відтворення виробництва.

22 червня 1941 р. війська німецької армії вторглися на територію СРСР, а вже 30 червня було окуповано Львів. З цього моменту територія окупації постійно змінювалася, продовжуючи розширюватись на внутрішні землі України. Німеччина планувала перетворити Україну на ресурсну колонію і забезпечувати потреби німецької армії шляхом використання потенціалу її економіки, що і мало місце протягом усього періоду окупації. Із середини 1941 р. і до кінця 1942 р. в результаті окупації та бойових дій тотально знищувалось населення України та була зруй-

нована виробнича інфраструктура. З 1943 р., який став переломним у ході війни, територію України поступово відвоювали радянські війська.

Після визволення України почалося відновлення її народного господарства. Якщо виробничий комплекс відновлювався досить швидкими темпами, то аграрний сектор — набагато повільніше. Отже, під час Другої світової війни мала місце загальна руйнація всієї економічної структури Української держави, було знищено велику частину ресурсного та трудового потенціалу країни, що відкинуло її економічний розвиток на багато років назад. Процес відновлення економіки УРСР був дуже складним, оскільки в ході війни було зруйновано 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, з них 250 були повністю спалені, а мешканці страчені. Величезних збитків зазнало також комунальне господарство республіки: знищено 87,6% водогонів; 88,6% каналізаційної мережі; 87,3% об'єктів очищення міст; 80% підприємств газифікації та 90% зеленого господарства; 79,8% лазень; 88,2% електростанцій [7, с. 256]. За підрахунками спеціалістів, демографічні втрати України, які ще й досі уточнюються, протягом січня 1941 р. — липня 1946 р. становили близько 9 млн. осіб, або понад 22% загальної кількості населення [2, с. 146]. У 1941 р. населення країни становило 41,3 млн. осіб, а у 1945 р. — 29 млн. осіб [8, с. 654]. Згідно з радянською статистикою, кожен шостий житель України загинув.

У повоєнний період регулювання аграрного сектору полягало в примусовому вилученні надлишків виробництва дрібних сільських господарств, а також у використанні примусової праці в колгоспах, а тому розвиток даного сектору не тільки не відбувся, а й стримувався такою економічною політикою.

З березня 1953 р., у зв'язку зі смертю Й.В. Сталіна та стагнацією системи державної політики, яка існувала, коаліція нового керівництва змінила курс розвитку держави. З метою вдосконалення системи народного господарства М.С. Хрущов, який був обраний на пост Першого секретаря ЦК КПРС, почав здійснювати економічні реформи, запроваджуючи децентралізацію всіх галузей народного господарства, зміщуючи центр планування економіки з московських міністерств до територіальних центрів [9, с. 388]. У першу чергу зміни торкнулись аграрного сектору, який перебував у стані регресу: було підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію в колгоспах та радгоспах, зменшено сільськогосподарський податок та збільшено розміри присадибних ділянок. У 1955 р. децентралізації зазнали управління колективних господарств, що забезпечило відносно вільну організацію виробництва та використання наявного ресурсного потенціалу.

У сільське господарство стала надходити сільськогосподарська техніка, що стимулювало його розвиток, підвищувало продуктивність та рентабельність виробництва. Проте із середини і кінця 1950-х років така політика будувалася не на диверсифікації новітніх методів господарювання, підвищенні якості технічного та інноваційного забезпечення сільськогосподарського сектору, а на розширенні посівних площ та обробітку нових земель.

Наступним етапом становлення економічної політики став комплекс реформ, названих на честь голови Ради Міністрів СРСР О.М. Косигіна. Концепція реформи, розпочатої у 1965 р., передбачала вирішення проблеми нарощування обсягів економічної інформації за допомогою скорочення кількості планових показників, їх агрегування та використання інтегрального показника прибутковості. Дана стратегія реформування економіки базувалася на встановленні оптимальної пропорції між методами централізованого командного управління економікою та створен-

ням умов для самостійного розвитку виробничих структур. Перші зміни стосувалися повернення до управління економікою та її галузевого регулювання відповідними міністерствами шляхом ліквідації раднаргоспів. Одним з побічних ефектів такої реформи була фактична надцентралізація управління, яка зумовлювала неможливість його здійснення на республіканському рівні.

Протягом 70-х років XX ст. відсутність впровадження новітніх методів господарювання та недостатність розвитку науково-технічного прогресу у сфері виробництва на фоні посилення адміністративно-командних методів управління призвели до гальмування розвитку більшої кількості його секторів, у тому числі й аграрного.

У 80-х роках XX ст., з приходом до влади нового керівництва на чолі з М.С. Горбачовим, оголошено новий курс соціально-економічного розвитку, який зосередився на посиленні провідної ролі трудових ресурсів, використанні останніх досягнень науково-технічного прогресу, а також реконструкції народного господарства на основі інтенсифікації використання новітніх методів господарювання. Усе це відбувалося при збереженні стандартної для СРСР моделі управління економікою, яка була неспроможна забезпечити необхідний рівень саморегулювання економічних процесів і досягнення економікою такої структури, за якої відбувалося б оптимальне використання її ресурсного потенціалу. До основних недоліків стратегії "перебудови" можна віднести: декларативний характер і невизначеність основної концепції; відсутність дійових механізмів впровадження реформ і прогнозування їх реальних наслідків; збереження високого рівня бюрократизації державного управління; конфронтаційний характер стратегії, несвоєчасний та непослідовний характер реформ.

Регламентация курсу реформ у рамках стратегії "перебудови" здійснювалася на основі законів "Про індивідуальну трудову діяльність" (1986) та "Про кооперацію" (1988). Спробою ринкового реформування економіки було прийняття у 1988 р. Закону "Про державне підприємство (об'єднання)", відповідно до якого підприємствам надавалося право самостійно регулювати власну діяльність на засадах загальної рекомендаційної стратегії розвитку економіки. На основі цього нормативно-правового акту підприємства могли укладати контракти між собою, а у деяких випадках виходити з готовою продукцією на зовнішні ринки. Проте при незмінній структурі відносин власності таке реформування не могло забезпечити очікуваного поживлення розвитку виробництва.

Внаслідок накопичення прибутку підприємствами з'явилися інфляційні процеси в економіці, і якщо в ринковій системі прибуток використовується для рефінансування капіталу в подальший процес господарювання, то в умовах радянської економіки його направляли на підвищення заробітної плати працівників, що при збереженні вихідних обсягів виробництва і породжувало інфляційні тенденції. Таке поєднання командної системи управління економікою з впровадженням її ринкових ознак змінило її структуру на таку, що не відповідає ознакам розвитку, та призвело до розбалансування системи функціонування народного господарства УРСР.

Загальна структура національного виробництва була розподілена таким чином, що виробничі ресурси УРСР не використовувалися для повного виробничого циклу і отримання кінцевого продукту і, як правило, слугували для виробництва напівфабрикатів. Крім того, вона не враховувала вимог до екологічності виробничого процесу, що ускладнювало використання природних ресурсів на

українській території. За відсутності необхідного рівня науково-технічного прогресу, активізації процесів спрацювання виробничих фондів відбувалася деградація основних засобів підприємств. В аграрному секторі реалізація такої змішаної форми економічної політики проявилась у спробі стимулювання дрібного фермерства шляхом надання виробникові прав орендувати землю на тривалий строк і вільно розпоряджатися виробленою продукцією. З одного боку, така реформа мала всі можливості для активізації діяльності дрібних сільськогосподарських виробників, а з іншого — за умови відсутності відкритого товарного ринку сільськогосподарської техніки, а також вільного ринку для збуту продукції вона практично нічого не змінила в дисбалансованій економічній системі УРСР того часу. Спроба створити надцентралізовану структуру у вигляді Держагропрому, який об'єднував міністерства та відомства сільськогосподарського сектору, не дала очікуваних результатів. Управління аграрною сферою згори обмежувало її можливості та не змогло забезпечити ефективну реалізацію наявного потенціалу.

При цьому недостатнє забезпечення товарною масою грошового еквівалента породжувало інфляційні процеси. Загострення економічної кризи привело до спроби розробити більш демократичну програму розвитку економіки на ринкових засадах. Так, 19 жовтня 1990 р. Верховною Радою СРСР було схвалено Постанову “Про основні напрями стабілізації народного господарства і перехід до ринкової економіки”, яка розроблялася з метою подолання загальної глибокої кризи в економічній системі країни. Проте програма так і не була реалізована в повному обсягу, значною мірою вона складалася з положень, які мали відношення до реальної економічної ситуації лише в частинах констатування руйнівних наслідків невмілого управління економікою та не передбачали реальної стратегії покращення економічної ситуації. Наслідком нераціонального управління економічними процесами та поглиблення кризових явищ став розпад СРСР як єдиного державного утворення.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада Української РСР видала Постанову “Про проголошення незалежності України”, що означало відновлення України як незалежної демократичної держави. Відтоді Україна почала формувати власну соціально-економічну політику.

Економіка України на тому етапі мала структуру, яка була створена радянською владою, всі особливості та суперечливі тенденції функціонування постсоціалістичних економік, які утворилися після розпаду СРСР. Оскільки Україна використовувалась у СРСР як постачальник сировини на першому етапі виробництва, її народне господарство не забезпечувало навіть 50% готової продукції на загальному ринку, її кількість становила лише близько третини від загального обсягу, що обмежувало можливість раціонального використання ресурсів країни.

Існуюча структура економіки України була перешкодою для самозабезпечення та самовідновлення в процесі виробництва. Спрацювання основних фондів підприємств виникло внаслідок відсутності інноваційних програм розвитку економіки, а також недостатності капіталовкладень в оновлення виробничого устаткування. Економіка того періоду мала диспропорційні ознаки, що проявлялось у відсутності її збалансованості, переважанні розвитку воєнно-промислового комплексу, чорної металургії, виробництві мінеральних добрив, паливних матеріалів над сільськогосподарською галуззю, а також наукомісткими виробництвами.

Структурні диспропорції економіки України посилювались і станом природних ресурсів, які нераціонально використовувались у роки радянської влади. Це

проявлялось у забезпеченні видобутими на території України ресурсами потреб усієї території СРСР, що призвело до повного або часткового вичерпання природних запасів України. Таке максимальне використання природних ресурсів України негативно позначилося і на екологічній ситуації. Стан екології внаслідок високого техногенного навантаження значно погіршився порівняно з попередніми періодами.

Через відсутність інноваційних підходів у сільському господарстві обсяг виробництва продукції підвищувався за рахунок збільшення посівних площ, що призвело до розорювання понад 2/3 родючої землі та її виснаження. Такий стан економічних ресурсів країни та економіки у цілому вимагав проведення багатьох реформ, створення програм розвитку виробництв та оновлення сфер економічної діяльності держави.

Таким чином, процес формування структурної політики України відбувався під впливом широкої сукупності факторів, які мали екзогенне та ендогенне походження.

Висновки

Перебіг світових історичних процесів економічного та політичного характеру проявляється у синхронізації динаміки градації та ускладнення структури національного господарства. Такі прояви можуть мати як позитивний, так і негативний характер, залежно від ступеня адаптації національних економічних процесів до сукупних тенденцій розвитку світового господарства. Комплексні структурні зрушення, які хронологічно відповідають основним ланкам зміни структури економіки України, характеризують рівень взаємодії всіх елементів національної економіки. Ефективність такої взаємодії залежить від обраного курсу економічного розвитку в певному історичному періоді. Дослідження історичних передумов формування структурної політики та чинників, які детермінують зміну структури національного господарства, формує ретроспективне уявлення щодо особливостей економічної системи України, які проявляються не тільки у співвідношенні елементів структури економіки, але й у зміні рівня її адаптації до світової економіки.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є аналіз передумов формування структурної політики, починаючи з часів здобуття Україною незалежності й до сьогодні.

Список використаної літератури

1. *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. – К. : Задруга, 1996. – С. 57.
2. *Тимочко Н.О.* Економічна історія України : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2005. – 204 с.
3. *Крапивний Р.* Ремесла Ніжинського полку в контексті економічного розвитку Лівобережної України (середина XVII – кінець XVIII ст.) // Ніжинська старовина. – 2013. – Вип. 15. – С. 17–24.
4. *Довжук І.В.* Економічний розвиток України у другій чверті XIX ст. // Історичні записки. – 2012. – Вип. 35. – С. 90–99.
5. *Небрат В.В.* Історико-фінансові дослідження в українській економічній думці XIX – початку XX ст. // Економіка України. – 2013. – № 4. – С. 80–89.
6. *Кованько П.Л.* Государственные расходы России по предметам назначения за 1903–1911 гг. – К. : Типография Императорского университета Св. Владимира, 1911. – С. 4.
7. *Григорович Д.Ф.* Советская Украина в годы Великой Отечественной войны : док. и матер. – В 3 т. – К. : Наукова думка, 1985. – Т. 3. – 511 с.

8. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу : підруч. ; [за ред. Б.Д. Лановика]. — К. : Вікар, 1999. — 737 с.

9. Дециньський Л.Є., Терський С.В., Хома І.Я. та ін. Історія України та її державності : навч. посіб. — Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2009. — 476 с.

References

1. Smolka A.O. *Sotsial'no-Ekonomichna Dumka ta Polityka v Ukraini XVII — pochatku XVIII st.* [The Socio-Economic Thought and the Policy in Ukraine for the XVII century — beginning of the XVIII century]. Kyiv, Zadruga, 1996, p. 57 [in Ukrainian].

2. Tymochko N.O. *Ekonomichna Istoriya Ukrainy* [Ukraine's Economic History]. Kyiv, KNEU, 2005 [in Ukrainian].

3. Krapyvnyi R. *Remesla Nizhyns'kogo polku v konteksti ekonomichnogo rozvytku Livoberezhnoi Ukrainy (seredyna XVII — kinets' XVIII st.)* [Manual crafts of the Nizhyn regiment in the context of the economic development of the Left-Shore Ukraine (middle of the XVII century — end of the XVIII century)]. *Nizhyn. Starov. — Nizhyn Old Times*, 2013, Iss. 15, pp. 17–24 [in Ukrainian].

4. Dovzhuk I.V. *Ekonomichnyi rozvytok Ukrainy u drugii chverti XIX st.* [Ukraine's economic development in the second quarter of the XIX century]. *Istor. Zapys. — Histor. Records*, 2012, Iss. 35, pp. 90–99 [in Ukrainian].

5. Nebrat V.V. *Istoryko-finsanovi doslidzhennya v ukrains'kii ekonomichnii dumtsi XIX — pochatku XX st.* [Historical-financial studies in the Ukrainian economic thought in the XIX-th century — beginning of the XX-th century]. *Ekonomika Ukrainy — Economy of Ukraine*, 2013, No. 4, pp. 80–89 [in Ukrainian].

6. Kovan'ko P.L. *Gosudarstvennye Raskhody Rossii po Predmetam Naznacheniya za 1903–1911 gg.* [State's Expenditures of Russia by the Assignment Subjects for 1903–1911]. Kiev, St. Vladimir Imperator's Univ., 1911, p. 4 [in Russian].

7. Grigorovich D.F. *Sovetskaya Ukraina v Gody Velikoi Otechestvennoi Voiny, v 3 t.* [Soviet Ukraine in the Years of the Great Patriotic War, in 3 Vols.]. Kiev, Naukova Dumka, 1985, Vol. 3 [in Russian].

8. Lanovyk B.D., Matysyakevych Z.M., Mateiko R.M. *Ekonomichna Istoriya Ukrainy i Svitu, za red. B.D. Lanovyka* [Economic History of Ukraine and the World], edited by B.D. Lanovyk. Kyiv, Vikar, 1999 [in Ukrainian].

9. Deshchyn's'kyi L.E., Ters'kyi S.V., Khoma I.Ya. та in. *Istoriya Ukrainy ta Ii Derzhavnosti* [History of Ukraine and Its Statehood]. Lviv, Nat. Univ. “L'viv's'ka Politekhnikha”, 2009 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 4 лютого 2016 р.

З технічних причин у журналі “Економіка України” № 2, 2016 р. у статті Мельник Т.М., Думікяна М.М. “Процес транснаціоналізації на світовому ринку телекомунікаційних послуг” (с. 67–75) у вихідних даних одного із співавторів Мельник Тетяни Миколаївни було допущено помилку: замість вказаного у статті місця роботи ДВНЗ “Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана” має бути **Київський національний торговельно-економічний університет**.

РОЗДУМИ ПУБЛІЦИСТА

УДК 338.001.36

Т. Т. КОВАЛЬЧУК,
*професор, доктор економічних наук,
заслужений діяч науки і техніки України
(Київ)*

БІДНІСТЬ ПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ — ДРАМАТИЧНА РЕАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЬОГОДЕННЯ

Проаналізовано надзвичайно гостру й актуальну проблему хронічної бідності працюючого населення. Охарактеризовано аномальну антисоціальність економічної політики держави. Основну увагу приділено пошуку базових засад для усунення штучного зuboжіння працюючого населення.

Ключові слова: заробітна плата (погодинна, мінімальна, середня), бідність працюючої родини, політика "соціального номіналізму", боротьба за виживання.

T. T. KOVAL'CHUK,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Honored Worker of Science and Technique of Ukraine
(Kyiv)*

POVERTY OF THE WORKING POPULATION IS THE DRAMATIC REALITY OF UKRAINE'S PRESENT LIFE

The extremely sharp actual problem of chronic poverty of the working population is analyzed. The anomalous antisociality of state's economic policy is characterized. The main attention is paid to the search for basic principles for the elimination of the artificial misery of the working population.

Keywords: wages (hourly, minimal, mean), poverty of the working family, policy of "social nominalism", struggle to survive.

Конституційна вимога щодо перетворення України на соціальну державу, незважаючи на наявні потенціальні можливості, так і не реалізувалася. Навпаки, уже традиційно здійснюється політика "соціального номіналізму", яка генерує цинічну експлуатацію працездатного населення. Упродовж усіх років державної незалежності бідність працюючого населення не зменшувалась, а наростала. Нині вже сформовано передумови спадкоємного зuboжіння. У структурі витрат на одиницю виробленої продукції заробітна плата з року в рік падала і нині дорівнює 8–9%. У країнах ЄС, до стандартів якого Україна прагне долучитися, цей показник сягає 40–45%. Якщо в цивілізованих країнах через заробітну плату відбувається оборот понад 60% ВВП, то в Україні – менше 30% ВВП [1].

За межею бідності, яка, відповідно до стандартів ООН, становить 5 дол./день, знаходиться більшість населення України. Проте майже у 60% випадків два члени бідної сім'ї отримують зарплату. Нині щонайменше 10 млн. працюючих громадян

(у тому числі й управлінці) претендують на житлово-комунальні субсидії. Звідси безпрецедентний рівень тінізації та корупції в системі фінансово-економічних відносин.

Регуляторними інструментами, від яких залежить розмір мінімальної заробітної плати, в усіх країнах (і Україна — не виняток) є погодинна оплата і прожитковий мінімум, які в нас неприпустимо занижені. Бюджет-2016 передбачає погодинну оплату на рівні 8 грн. 35 коп., тобто 34 центи. Для порівняння: *погодинна оплата* (в євро) праці у країнах близького та далекого зарубіжжя становить: у Болгарії — 3,7; Румунії — 4,4; Литві — 5,8; Латвії — 6; Греції — 15,6; Німеччині — 31; Франції — 34,9; Данії — 39,5; Бельгії — 40,4; Швеції — 41,9 [1]. В Україні погодинна оплата є меншою на порядок, ніж у Болгарії, та майже у 13 разів — ніж у Румунії, промисловий та економічний потенціал яких значно поступався українському на момент проголошення нами державної незалежності.

Що стосується *прожиткового мінімуму*, то ситуація також є безрадісною. Прожитковий мінімум містить два базових компоненти: 1) вартісне вираження вкрай необхідних фізіологічних потреб людини; 2) набір соціальних, освітніх і духовних цінностей мінімально прийнятного рівня життя. Якщо взяти до уваги, що Світовий банк підняв межу бідності з 1,25 дол. до 1,9 дол. на день (57 дол. на місяць), то Бюджет-2016, у якому прожитковий мінімум передбачений у розмірі 1330 грн., фактично взяв даний критерій за основу, адже місячний прожитковий мінімум у країні становитиме не більше 55 дол., або 48 євро *.

Підтримання прожиткового мінімуму гарантується мінімальною заробітною платою, а також рівнем мінімальної пенсії. Розмір *мінімальної зарплати* в Україні з 01.09.2015 р. становить 1378 грн., або 51 євро. Для порівняння: мінімальна зарплата (в євро), зокрема, в Молдові дорівнює 79; Білорусі — 170; Болгарії — 184; Румунії — 218; Литві — 300; Латвії — 360; Естонії — 390; Польщі — 410; Греції — 683 [1]. Бюджетом-2016 передбачено підвищення мінімальної зарплати для бюджетників і найманих працівників на 12,5%. Дана цифра жодним чином не кореспондує з інфляційною динамікою та реальним знеціненням гривні, а отже, і зарплатних доходів широкого загалу. Національна грошова одиниця впала у провалля суспільної зневіри, знецінившись у 3,8 раза і, відповідно, девальгувала депозити і посилила подальше зубожіння населення.

Пенсійне забезпечення в Україні також є найнижчим у Європі. Мінімальну пенсію в розмірі 1074 грн. (43 євро) отримують 7,5 млн. пенсіонерів, тобто половина від їх загальної кількості. Тож оподаткування пенсії працюючих пенсіонерів (прецедент у світовій практиці), які вимушені йти у найми, щоб мати можливість оплачувати непосильні тарифи та послуги ЖКГ, є злочином (від українського — чинити зло) нинішньої влади.

Викликають подив явно занижені ставки заробітних плат найвищих посадовців держави. Так, місячна зарплата Президента становить 9229 грн., прем'єр-міністра — 8526 грн., генерального прокурора — 11400 грн., міністра оборони — 18 тис. грн. Неприпустимо низькими (у межах 6 тис. грн.) є зарплатні ставки народних депутатів. Жалюгідні офіційні зарплати державних службовців і чиновників середньої ланки у розмірі 4,5–6 тис. грн. (163–218 євро) провокують неприпустимо низький рівень управлінської відповідальності, небажання висококваліфікованих фахівців повністю віддаватися роботі на державній службі, прийняття і нерідко підтримку тіньових відносин та угод. За таких умов працює принцип “рятуйтеся, хто як може”.

* Розраховано автором.

Так, М. Саакашвілі в одному із своїх виступів з цього приводу саркастично зауважив: "Сьогодні за заробітними платами, які я бачу у чиновників, вони або дійсно святі, або практично всі крадуть".

Стрімке, щонайменше триразове здешевлення гривні і водночас безпрецедентна цінова волатильність зумовлюють перманентне зубожіння всіх громадян. Неоколоніальна і тому соціально згубна монетарна політика центрального банку є найбільшою загрозою українського сьогодення [2]. За оцінкою професора О. Савченка (колишнього заступника голови правління НБУ, а нині ректора Міжнародного інституту бізнесу), "вклад НБУ в падіння економіки становить щонайменше 70%" [3, с. 7].

Раптовий, без причин перехід НБУ до "плаваючого" обмінного курсу закономірно спровокував: а) розкручування кризи у банківській системі; б) перманентність інфляційно-девальваційних процесів; в) небувале знецінення національної грошової одиниці; г) посилення тягара обслуговування зовнішнього боргу; д) загрозливе зубожіння населення внаслідок відчутного падіння платоспроможності. Таких безпрецедентних адміністративних обмежень, як нині (особливо у валютній сфері), населення країни ще не відчувало. Від непередуманої монетарної політики центрального регулятора постраждали банки, бізнес, широкий загал депозитних вкладників і в кінцевому підсумку держава. Небачене раніше засилля банерів з надписами "оренда", "терміновий продаж", порожні приміщення навіть на вигідних за розташуванням (центральных) вулицях великих міст — реалії останніх двох років.

Незважаючи на такі очевидні "заслуги", зарплати керівництва НБУ встановлено на дуже високому рівні для українських реалій. Так, заробітки голови і членів правління Національного банку на порядок перевищують зарплату Президента і прем'єр-міністра. Директори департаментів НБУ отримують по 96 тис. грн. + 30% премії. І це при тому, що, на моє переконання, саме керівництво НБУ має нести повну відповідальність за фактичний розвал банківської та валютно-фінансової сфери країни, а також фактичне провокування депозитної паніки. На вітчизняних просторах відбулася втрата найціннішого капіталу — довіри населення до банківської системи і в кінцевому підсумку — до владних інституцій. Нині полярність зарплатних показників вражає, адже кожна державна інституція, попри єдину тарифну сітку, розпочала відстоювати відомчі зарплатні інтереси. Як наслідок — у державі запанував зарплатний хаос.

Активна поява різного роду державних регуляторних інституцій і структур, покликаних боротися з найбільш загрозливим злом — тотальною тінізацією фінансово-економічних відносин і корупцією, супроводжується стимулюючою зарплатною політикою. Так, незвично високими є зарплати голови Національного антикорупційного бюро, його заступників, антикорупційного прокурора та інших посадових осіб. На таких самих суб'єктивно-вибіркових принципах формується зарплатна політика в Агентстві з повернення активів, отриманих незаконним шляхом, а нещодавно Президентом України підписано Закон України "Про Державне бюро розслідувань". Отже, заробітки окремих представників державних структур різного рівня сягнули космічних розмірів порівняно із зарплатами лікарів, освітян, науковців, працівників культури, шахтарів, металургів та інших зайнятих у соціальній і виробничій сферах. Таким чином, у країні "добробут" суспільства, яке має середній рівень заробітної плати, кардинально не змінюється. Бюджетом-2016 середня зарплата в Україні передбачена на рівні 4857 грн. (тобто менше 200 дол.). Знову звично "пасемо задніх", якщо порівнювати з країнами-сусідами.

Наприклад, середня зарплата в Болгарії становить 750 дол., Білорусі — 959 дол., Румунії — 954 дол., Польщі — 1536 дол. *.

Оцінюючи дану ситуацію, экс-прем'єр-міністр України Є. Марчук наголосив, що в Україні постала зловісна реальність остаточного утвердження в суспільстві жорсткого свавілля політичних олігархів, владно-економічних кланів, корумпованої державної демократії, кримінальних авторитетів. Решта народу перетворюється на злиднених економічно і політично пригноблених пролетарів зразка кінця XIX — початку XX ст. [4, с. 75].

Міжнародна організація праці оцінює рівень соціального захисту зайнятого населення з допомогою індексу Кейтца (співвідношення мінімальної та середньої зарплат на 1 штатного працівника). У розвинутих країнах ЄС даний індекс сягає 60%. В Україні, за нашими підрахунками, він у 3—4 рази менший. Країна, в якій панують неприпустимо низькі нормативи оплати праці навіть для висококваліфікованих працівників, а основний зиск концентрується в корупційно-тіньових схемах, завжди буде бідною.

Офіційна пропозиція щодо того, щоб з коштів зарубіжних донорів доплачувати державним службовцям, які “входять до реформаторських команд відповідних міністерств” (а саме це було підтримано при обговоренні Закону України “Про державну службу”), з одного боку, абсолютизує неоколоніальну залежність “реформаторів”, а з іншого — ще більше посилює нерівність і зарплатний хаос у бюджетній сфері.

Згідно з Меморандумом МВФ “Про економічну та фінансову політику” (підписаний 27.02.2015 р.) і Додатком II “Технічний меморандум про взаєморозуміння”, Міністерство фінансів України надає МВФ *помісячні* дані про фонд оплати праці в державному секторі і *піврічні* — про кількість працівників бюджетних установ та їх заробітні плати. Після будь-якого збільшення зарплати в бюджетному секторі Мінфін зобов'язаний надавати МВФ розрахунки вартості такого підвищення на поточний і два наступні бюджетні роки. Отримуючи дані щодо безпрецедентно малих заробітків населення у бюджетній сфері, МВФ чомусь не реагує на їх неприпустимо низький рівень порівняно з європейськими стандартами.

Стрімке падіння купівельної спроможності населення і платоспроможності малого та середнього бізнесу є найбільш відчутним гальмом для товарного виробництва і сфери послуг. Поряд з цим наростає маргінальне безробіття, до орбіти якого потрапляють молодь, жінки і чоловіки передпенсійного віку. Таким чином, бідність відтворюється в поколіннях і може стати проблемою в майбутньому, оскільки формуються передумови спадкоємної деградації.

Явне недооцінювання висококваліфікованої праці слугує причиною того, що багато працездатних українців, передусім молодь, прагнуть виїхати за кордон. Виявилося, що 76% опитаних випускників українських ВНЗ думають про переїзд в інші країни. Тотальна еміграція молоді та професійної, ініціативної робочої сили працездатного віку зумовлює ситуацію, коли у країні залишається здебільшого деморалізована частина населення, яка перебуває у стані абсолютної бідності.

Коренем слова “бідність” є слово “біда”, синонімічність даних категорій не просто пригнічує, це жахливо принизливе і руйнівне явище. Про які цивілізаційні перспективи можна говорити, якщо ставка вчителя нині становить 1700 грн., а з

* Систематизовано автором.

усіма надбавками — 2600 грн. (105 євро)? *. Зрозуміло, що талановита й амбіційна молодь не зацікавлена опановувати вчительську професію, а це, звичайно, вкрай негативно відбивається на якості освіти у країні.

Економічна наука оперує категорією "абсолютне зубожіння". Це коли людина (і найгірше — працююча родина) не здатна задовольнити елементарні життєво важливі потреби, до яких відносяться: продукти харчування, одяг, житло, доступна медицина, помірна плата за комунальні послуги, здобуття молоддю освіти і професійної спеціальності, зайнятість молоді, гідна оплата праці. Про неприпустимо низький рівень купівельної спроможності працюючої сім'ї свідчить те, що на придбання нової квартири підуть усі зароблені упродовж працездатного віку кошти. І це у країні з найродючішими землями у світі, працьовитим і підприємливим населенням.

Історія вчить, що головна гарантія прогресу кожної держави — це, передусім, достатній рівень платоспроможності її населення, без чого повне використання притаманних національним інтересам стимулів і механізмів господарювання не можливе у принципі. Нинішня ситуація в Україні підтверджує давню істину: не можна обманути й обійти об'єктивні закони економічного розвитку, тобто ігнорувати людські потреби та економічні інтереси. До речі, цивілізований світ досить принципово відстоює право на гідну оплату праці зайнятого населення та достойне утримання пенсіонерів. Тому абсолютно закономірно, що звання лауреата Нобелівської премії з економіки у 2015 р. отримав професор Принстонського університету А. Дітон "за аналіз споживання, бідності та добробуту".

Проблема масової бідності населення значною мірою зумовлена мізерними податковими надходженнями до бюджету. Досить відчутним чинником бюджетного дефіциту в країні є недолуга податкова політика. Нині в Україні діє "плоска шкала оподаткування", тобто абсолютно прийнятна для олігархічного капіталу система розподілу та перерозподілу доходів. Відомий учений-макроекономіст Гжегож В. Колодко (у минулому — міністр фінансів і віце-прем'єр-міністр Польщі) із знанням справи оцінює істинну роль такої системи оподаткування: "Дехто з наших сусідів (йдеться про Україну. — *Т.Т.К.*), у кого економічне словоблуддя взяло гору над здоровим глуздом, уже встиг цю ідею реалізувати. Плоске оподаткування — це не настільки проста ідея, як про це говорять її прибічники (і водночас потенціальні бенефіціари), наскільки простецька, яка обманює непристойно багато людей" [5, с. 46, 47]. Проте в соціально відповідальній державі багаті повинні сплачувати вищі податки, оскільки інакше неможливо привести до рівноваги соціальну систему. Отже, істотні податкові відрахування до державного бюджету з'являться лише завдяки рішучій детінізації та відчутному оподаткуванню доходів великого капіталу, державних монополій і приватних корпорацій (приклад — податкова практика у Скандинавських країнах), а не мізерних пенсій. За інших умов витрати хронічно дефіцитного бюджету на соціальну сферу (освіту, охорону здоров'я, культуру) і надалі розглядатимуться владою, скоріше, як "доброчинні пожертви", а не як перспективні інвестиції в цивілізоване майбутнє країни.

Не заперечуючи в цілому високих зарплат (за мірками української дійсності), зазначимо, що політика оплати праці має базуватися на системних (а не вибірково-точкових) принципах і стандартах. Для початку держава зобов'язана розробити й запровадити системну матрицю оплати праці, яка хоча б мінімально відпо-

* Для порівняння зазначимо, що в "бідній" (за мірками розвинутих європейських країн) Португалії щомісячний заробіток учителя перевищує 1000 євро.

відала європейським стандартам. За інших умов діє негласний принцип — вижити будь-якою ціною, що морально і психологічно калічить людину.

Практику відносин між найманими працівниками і роботодавцем у цивілізованих країнах *регламентує не місячний, а погодинний рівень мінімальної заробітної плати*. Водночас негативним чинником є те, що Україна досі не ратифікувала Міжнародну конвенцію щодо встановлення й неухильного дотримання погодинної зарплати. Якщо виходити з даних вимог, то в Україні мінімальна заробітна плата повинна бути хоча б на рівні 8 тис. грн. (у межах 300 дол.) на місяць. На цьому самому рівні потрібно встановити прожитковий мінімум, який не повинен бути меншим, ніж мінімальна заробітна плата. Водночас середня зарплата повинна становити 25–30 тис. грн. (тобто не менше 1 тис. дол.) *. Звичайно, за цивілізаційними стандартами — це мізерні покращення. Однак тільки так держава започаткує процес повернення заробітній платі втраченої економічної ролі та соціального призначення — основного джерела особистого й суспільного добробуту, який стане визначальним фактором інвестиційного поживлення економіки та соціального оздоровлення суспільства.

Водночас виникає закономірне запитання: звідки брати фінансові ресурси для кардинальних змін у політиці оплати праці зайнятого населення? Відповідь є очевидною. *По-перше*, важливим джерелом збільшення бюджетних доходів є відмова від “плоскої шкали оподаткування”, яка нині діє в Україні. *По-друге*, необхідно жорстко протидіяти практиці ухиляння від сплати податків і дивідендів державними монополіями та великими приватними корпораціями. *По-третє*, виконавчою владою разом з центральним банком мають здійснюватись ефективні заходи щодо детінізації фінансово-грошових відносин, що кожного року позбавляє державний бюджет декількох сотень мільярдів гривень. *По-четверте*, безпрецедентна відкритість українських кордонів, корумпованість митних і контролюючих органів сприяють перманентному впливу фінансового капіталу в офшорні зони.

Перелік резервів поповнення державного бюджету можна продовжувати. Водночас необхідно невідкладно заборонити практику цинічного оподаткування мізерних пенсій працюючих пенсіонерів і банківських депозитів. Стабільні зарплатні доходи будуть відчутним інвестиційним джерелом для національної економіки. А це надзвичайно важливо, оскільки нині українська економіка є недокредитованою, капіталодефіцитною та перебуває у стані хронічного занепаду. Отже, високі зарплати — це, по-перше, значні податкові відрахування, які постійно поповнюватимуть державний і місцеві бюджети; по-друге, відповідні відрахування до Пенсійного фонду, який є повністю дотаційним; по-третє, відчутне оздоровлення морально-психологічного клімату в сім'ях і суспільстві в цілому.

Сьогоднішня фінансова й соціально-економічна криза у країні змушує нас ще раз повернутися до запитання: чи шкідливою є помірна, керована емісія гривні, перш за все, для виробничих галузей з найшвидшим оборотом капіталу, а саме — легкої, харчової та переробної промисловості? Чи, можливо, це реальний інвестиційний ресурс, відчутний імпульс для підтримки аграрного сектору та національної економіки в цілому? У світлі пануючих цивілізаційних тенденцій і світової практики відповідь є очевидною. За справедливою оцінкою академіка В.М. Гейця, Україна “...втратила значну частку промислового потенціалу і без його подальшого нарощування може опинитися серед держав, не здатних самотійно розв'язувати наявні соціальні проблеми в частині як підвищення рівня життя населення, так і використання можливостей реалізації його креативних здібностей” [6, с. 6]. І, як не прикро,

* Пропозиція автора.

однак доводиться констатувати драматичний факт: Україна в останні роки твердо "заземлилася" серед країн "третього світу".

Досить показовою у цьому сенсі є позиція розвинутих країн, де застосовується так звана "нетрадиційна монетарна політика", в основі якої лежить активне насичення економіки грошима. В Україні ж, навпаки, всіяко обмежується гривнева маса. Це простежується у сталому обмеженні "живих грошей" та активному використанні їх замінників у формі ОВДП, депозитних сертифікатів тощо. Насправді ж така політика не гальмує динаміку цін, і це переконливо демонструє українська дійсність.

Коефіцієнт монетизації економіки в Україні (співвідношення середньорічного обсягу грошової маси (M2) і номінального ВВП) нині є безпрецедентно низьким і не перевищує 30%. Через це у суспільстві існує колосальна напруженість з гривневим забезпеченням регіонів, підприємств та органів місцевого самоврядування. У країнах ЄС, у США, Китаї, Японії та інших країнах коефіцієнт монетизації утримується на рівні 80–180%. Центральні банки розвинутих країн поповнюють грошима національні економіки. Так, США після кризи 2008–2009 рр. вплили у свою економіку 3,6 трлн. дол., а Європейський центральний банк з березня 2015 р. по вересень 2016 р. має намір емітувати 1,1 трлн. євро [7].

В Україні потрібно невідкладно створити цілісну правову базу організації заробітної плати на європейському рівні, таким чином, відновивши її як найбільш важливий життєвий стандарт. Створення робочих місць має органічно порівнюватися з достойною заробітною платою і бути визначальним актуалітетом сучасної доктрини державної політики.

Загальновідомий у цивілізованому світі спосіб боротьби з бідністю — дати людям можливість працювати і гідно заробляти. Якщо населення працездатного віку отримує гарантовані умови для праці та адекватну до проявлених здібностей оплату, то це запорука формування суспільства високого добробуту.

Згідно з об'єктивними законами ринкової економіки, саме масовий платоспроможний попит слугує визначальним "драйвером" для товаропродукуючого виробництва. При цьому важливо зауважити, що при формуванні та практичному запуску зарплатної моделі, яка гарантуватиме зростання доходів і соціальний добробут більшої частини співвітчизників, не є небезпечним навіть двозначний показник інфляції.

І на завершення: важливо дослухатися до світових авторитетів, які досягли феноменальних реформаційних результатів. Так, Л. Ерхард, доповідаючи програму відбудови вщент зруйнованої та пограбованої переможцями Німеччини, у свій час (незрівнянно трагічніший, ніж нині переживає Україна) зазначив: "Якщо ми не прагнутимемо постійно покращувати життєві можливості нашого народу, ми підірвемо цим основу для технічного прогресу, а тим самим вийдемо з кола цивілізованих народів. Тільки розширивши споживання, ми зможемо й надалі брати участь у щасливому та здоровому світовому розвитку" [8, с. 12]. У свою чергу, Лі Куан Ю писав: "До того, як суспільство зможе успішно використати подібну демократичну політичну систему, народ повинен досягти високих рівнів освіти й економічного розвитку, створити значний середній клас, а життя людей повинне перестати бути боротьбою за виживання" [9, с. 489–490].

Міжнародна спільнота визнає і поважає лише ті державні утворення, де демонструються прагнення та спроможність до самоутвердження і цивілізаційного розвитку, а їх жителі націлені та здані захищати базові національні інтереси та пріоритети. Достойне, матеріально й фінансово забезпечене буття працюючого населення є ключовим імперативом з усього можливого переліку.

Список використаної літератури

1. Унковська Т.Є., Демчук Н.І. Чи можливе економічне диво в Україні? // Економіка України. – 2013. – № 12. – С. 4–21.
2. Ковальчук Т.Т. SOS – в Україні неоколоніальна модель валютної політики // Економіка України. – 2014. – № 10. – С. 4–13.
3. Савченко О. Шість куль у лоб українській економіці // Дзеркало тижня. – 2015. – № 48. – С. 7.
4. Марчук Є. Паралельна влада // Українські діалоги. Журнал міждисциплінарних дискусій з питань стратегії розвитку України. – 2015. – Листопад – грудень. – С. 74–76.
5. Колодко Гж. Мир в движении. – М. : Магистр, 2009. – 575 с.
6. Геець В.М. Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України // Економіка України. – 2014. – № 12. – С. 4–19.
7. Emission politique-2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ecb.europa.eu/home/search/html/index.en.html?q=Emission%20politic-2016%20>.
8. Эрхард Л. Полвека размышлений: речи и статьи ; [пер. с нем.]. – М. : Наука, 1966. – 606 с.
9. Ли Куан Ю. Из третьего світу в перший. Сингапурська історія: 1965–2000 : мемуари ; [пер. з англ.]. – К. : Видавництво Олексія Капусти, 2011. – Т. 2. – 684 с.

References

1. Unkovs'ka T.E., Demchuk N.I. *Chy mozhyve ekonomichne dyvo v Ukraini?* [Is it possible the economic miracle in Ukraine?]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2013, No. 12, pp. 4–21 [in Ukrainian].
2. Koval'chuk T.T. *SOS – v Ukraini neokolonial'na model' valyutnoi polityky* [SOS – the neocolonial model of currency policy can be present in Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 10, pp. 4–13 [in Ukrainian].
3. Savchenko O. *Shist' kul' u lob ukrains'kii ekonomitsi* [Six bullets to the forehead of Ukraine's economy]. *Dzerkalo Tyzhnya – Week's Mirror*, 2015, No. 48, p. 7 [in Ukrainian].
4. Marchuk E. *Paralel'na vlada* [Parallel power]. *Ukr. Dialogy – Ukr. Dialogs*, Nov.–Dec. 2015, pp. 74–76 [in Ukrainian].
5. Kołodko G. *Mir v Dvizhenii* [Wędrujący Świat]. Moscow, Magistr, 2009 [in Russian].
6. Heyets V.M. *Instytutsiina obumovlenist' innovatsiinykh protsesiv u promyslovomu rozvytku Ukrainy* [Institutional conditionality of innovative processes in Ukraine's industrial development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 12, pp. 4–19 [in Ukrainian].
7. Emission politique-2016, available at: <http://www.ecb.europa.eu/home/search/html/index.en.html?q=Emission%20politic-2016%20>.
8. Erhard L. *Polveka Razmyshlenii: Rechi i Stat'i* [Half a Century of Reflections. Speeches and Articles]. Moscow, Nauka, 1966 [in Russian].
9. Lee Kuan Yew. *Iz Tret'ogo Svitu v Pershyi. Syngapurs'ka Istoriya: 1965–2000* [From Third World to First: The Singapore Story: 1965–2000]. Kyiv, Vydavn. Oleksiya Kapusty, 2011, Vol. 2 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 21 вересня 2015 р.
і була оновлена 27 січня 2016 р.

SUMMARIES

ESHCHENKO P. S. "About innovations and strategic priorities in the way of the union of the "invisible" and "visible" hands" — The results of socio-economic reforms in Ukraine in the post-Soviet period are presented. During the analysis of the model of market, which is introduced in the country, the conclusion is made about its inadequacy to challenges of the present time. This hampers the driving mechanisms of the national economy, paralyzes its development, reproduces the socio-economic inequality, and leads to the unavoidable break-up.

The connection of the modern economic crisis with the crisis of the neoliberal mainstream of the economic science is revealed, and the necessity of new economic approaches with regard for national-specific and world-wide progressive tendencies is substantiated.

A new theory involving the real evaluation of a state of the national economy in our country will allow one to develop a scientifically grounded policy, which will overcome the wrong myths about the exceptional efficiency of private property and market and will join the "invisible" and "visible" hands — market and state — for the construction of a new economic system.

The necessity of a scientific substantiation of the long-term strategic development of Ukraine is proved. In it, two groups of elements must be conserved and developed. The first must include the specific elements, which are characteristic of our past and are progressive for the future steps of the civilizational development. The second group will be composed of elements, which are characteristic of the world civilization and have positively manifested themselves in developed countries.

The most important attribute of a qualitatively different socio-economic system should become the stimulation of the scientific-technical progress of a person him/herself and him/her qualified creative work.

BULKIN I. O. "When a complication is not justified" — The positions of the article by O.G. Melnyk "A two-level model of financing of the development of high technologies in Ukraine" are analyzed. His insufficient knowledge of the rules of application of current account formats and forms of the state statistical reporting, which has led to the mixing of several independent economic classifications, is indicated. The eclectic character of his approach is also revealed in the artificial contraposition of the industrial and innovative models of development, i.e., the industrial development through the introduction of innovations turns out impossible. While considering the innovative and scientific-technical activities, O.G. Melnyk has focused, respectively, on the industry on the whole and on the separate sector of high technologies. But, due to the nonidentity of these objects, their comparison is improper. His thesis as for the identity of the model of the distribution of financing of the innovative activity and R&D works is also questionable: they correspond to quite different systems of records. O.G. Melnyk committed a simplified application of the method of correlative regressive analysis to the determination of key objects of the managerial control. As a result, he made a paradoxical conclusion that it is expedient to exclude the financing of the innovative activity in the industry from the system of financing as an inefficient means for the development of new technologies, i.e., new technologies should be developed in the unknown noninnovative way. The thesis about the functional connection of a level of the innovative activity in the sector of high technologies and the "scientific-technical activity of the sector of education and science" is also disputable. The sector of high technologies is always a part of the system (in the innovative and any other aspects). However, in the article, the volume of financing of the innovative activity in the high-tech sector in 2012–2013 exceeded the total expenditures, i.e., a part turned out to be larger than the whole. O.G. Melnyk made no recalculation of the data into the invariable prices, which made it impossible to reveal the real tendencies in the financing. It is hard to agree also with the categorical assertion that the two-level system is relevant for all systems of financing of the development of new technologies in any innovative systems.

IL'NYTS'KYY D. O. "The scientific educational infrastructure as a determinant of the global competitive leadership" — The modern scientific periodic editions contain few arguments concerning the high role of a scientific-educational infrastructure (SEI) in the global knowledge economy. The main theoretical approaches to scientific, technological, and innovation policies as tools use the development of the infrastructure. According to the position of the World bank, the education, innovation system, and information-communication infrastructure are considered to be the basic components of the knowledge economy. The virtual and physical infrastructures are referred to the key components of the intellectual capital. The research universities and the university-industry collaboration (UIC) affect the economic development, since they implement a wide range of functions, by taking various forms. The role of the government consists mainly in the motivation of their improvement. The complementarity of academic researches and the usage of their results in the industry is the main driving factor in the intensification of UIC. The developed countries recognize the important role of SEI in the support of the efficiency of a critical infrastructure.

The paper addresses the criticality of a scientific-educational infrastructure in the ensuring of a global competitive leadership of countries on the basis of the correlative analysis and the construction of the competitive market maps by qualitative indicators, which are used by the World economic forum in the calculation of the Global competitiveness index. It is found that the infrastructure belongs to those factors,

which are most closely related to the GDP per capita. The construction of the maps of the world scientific-educational market by the example of UIC demonstrated the leading positions of developed countries and the weak position of Ukraine. The solution of the problem of the development of a scientific-educational infrastructure should be based on the axiom of long-term duration and continuity of the very process of development, as well as the action of a high-quality scientific-educational infrastructure. Ukraine should realize the defining role of science and education for the transition to the innovative stage of development.

SHABLYSTA L. M. “The trends of concentration of the equity capital and the mechanisms of its growth in the real sector of Ukraine’s economy” – The dynamics and the structure of an equity capital are studied, and the promising forms of concentration and the mechanisms of increasing of the equity capital of enterprises of the real sector of Ukraine’s economy are determined. It is shown that the volume of the equity capital increased almost twice for 2007–2013, but it sharply decreased in 2014 (as compared with the previous year). It is found that the changes of the volume of the equity capital occurred mainly at the expense of the invested capital (statute and extra).

It is emphasized that the minimum size of an equity capital, which is established by the Law of Ukraine “On the joint stock companies”, is not connected with the size of enterprises, since it is underestimated for large enterprises and is overestimated for small and medium ones.

It is proposed to establish the normative of an extra capital at a level of 15% of the statute capital, which will restrict its use for the coverage of losses and will favor the direction of its part to the replenishment of the statute capital.

It is noted that, in the implementation of the investment activity at the expense of an increase of the invested capital, the investments have mainly the portfolio character. For a modernization of the material-technical production base, the most important financial resource is the accumulated capital (nondistributed income and reserve capital).

It is shown that the real sector economy of Ukraine is characterized by the low (less than the normative one) coefficient of concentration of the equity capital. To assess the degree of influence of the concentration of the equity capital on the financial backing of a structural modernization of the real sector of the economy, the coefficient of coverage (ratio of the equity capital to the fixed and nonmaterial assets) is used. During the analyzed period, the coefficient of coverage for economy’s real sector was more than 1, but had a tendency to decrease. The attention is paid to the fact that, in Ukraine, the possibility to increase the concentration of the equity capital due to the accumulation is limited, and the promising form of its concentration is the change of a distribution of already available functioning capitals by means of the enlargement (consolidation, centralization, integration, or merging).

The expediency to create vertically integrated structures is proved. For those structures, the main purpose of a strategic orientation of their activity is the innovative character of their functioning and development. It is concluded that, on the whole, the concentration of the equity capital in Ukraine is not accompanied by a structural modernization of the economy. To activate the processes of concentration of the equity capital and to increase their influence on the structural modernization of the real sector of Ukraine’s economy, the following mechanisms are proposed: the restructuring of the property of problematic (unprofitable and low-profitable) enterprises; subordinated debt; emission of medium-term corporate bonds for innovative projects; transfer of securities, which belong to enterprises, into the confidential management; application of a paper credit; introduction of new fast financial technologies of mobilization of financial resources.

CHEKHOV S. A., CHEKHOVA I. V. “Key trends on the market of rapeseed in Ukraine” – The analysis of indicators of the production of rapeseed for three last years on the domestic agrarian market in the context of natural climatic zones, regions, and categories of farms in Ukraine is presented. It is established that the dynamics, production rates, and productivity level of rapeseed in Ukraine and in the context of natural climatic zones are positive despite the annual reduction of sowing areas. The main tendencies of changes of the dynamics of production and consumption of rapeseed for 2011–2013 are determined. Three leaders among Ukraine’s regions specialized on the rapeseed growing are the Vinnytsya, Odesa, Khmel’nyts’kyi regions are the same, but the change of their positions has happened. The production of rapeseed is realized by agricultural enterprises by 98%, whereas the farms of the population give only 2%; respectively, the structure of the croppage is formed. The structure of the consumption of rapeseed in main directions and the rates of changes of these directions are presented. It is proved that rapeseed is exclusively an export culture, and the volume of its export has increased by 82% for the period under study. The price positions of rapeseed on the market of oil crops of Ukraine in the context of minimum, maximum, and weighted-mean prices are shown. The analysis indicates the oscillations of prices in the limits 3100–4900 hrv/t. It is established that the market price is the powerful motivating factor for increasing the production of rapeseed. It is concluded that the rapeseed market is promising for a short-term period due to the stable high price positions of marketable rapeseed, growth of the volumes of its processing on the internal market, and increase of the demand for the raw material in the biopower branch.

ULYTS'KYI O. A., SUHINA O. M., KROTYNOVA M. V. "Ecologization of the coal-mining: the development of managerial decisions on the basis of the "seven new tools" method" — The deficit of coal in Ukraine forces one to buy in on noncontrolled territories or to import from the SAR at the price of 68 dollar/ton (i.e., to pay the double price). The coal branch is very important for Ukraine. The load on the environment, which is created by the operation of mines on all stages of their functioning, is one of the most significant factors. It should be considered, while determining the directions of a further development of the national coal sector. Therefore, this scientific article is rather topical for Ukraine's economy. In the course of scientific studies, we have developed some methodological approaches to a modernization of the system of management of processes of ecologization of the coal-mining production on the way of a scientific substantiation of the necessity to apply the "seven new tools" method (firstly for the solution of this problem), which is a novelty.

Directly, the elements of an increment of the scientific knowledge consist in the following: the development of proposals as for the optimization of the management of processes of ecologization of the coal-mining production; development of a method of analysis of the hierarchies of factors affecting the Nature in the coal-mining regions; pairwise comparison of the factors of environmental risk for the Nature with the aid of the use of priority matrices; discovery of connections of side products of the coal-mining production with the environment with the aid of a diagram of connections; analysis of the levels of ecologo-geological threats and risks at the liquidation of coal-mining enterprises; development of an algorithm of evaluation of the environmental risks, which should be based on the comparative analysis of productive and environmental indicators of coal-mining enterprises; determination of local and environmental priorities among the factors of an environmental risk for the Nature and population's health (among them, the highest-risk factor is the contamination of atmospheric air); development of a method to avoid the ecologo-geological threats and risks in the zones, where coal mines affect the environment; determination of the priority of rehabilitation measures; etc.

The complex of innovative methods, positions, and recommendations, which have been developed by the authors and favor the minimization of a negative effect of the mining of coal on the environment, was introduced in the practice of Donbas' coal-mining enterprises. This will favor, in turn, their efficient functioning and the development of the science "economy of the use of mineral resources".

ROMANOVA T. V. "The historical process of formation of the structural policy of Ukraine" — The historical way of evolution of Ukraine's national economy has formed the contemporary structure of its economy. The analysis of the formation of a structural policy can help to reveal the peculiarities of its appearance and transformation for a subsequent improvement under modern conditions. As a structural policy, we mean a component of state's economic policy including the scientifically substantiated methods and measures of the optimum reconstruction of the economic system and the attainment of a balanced efficient proportion of its mutually connected elements with the purpose to ensure a positive dynamics of their development.

The main historical periods, in which the structure of Ukraine's economy was formed, are considered: as a part of the economic systems of foreign countries; during the First World war and revolutionary events; and in the composition of the USSR and at the initial stage of its formation after winning the sovereignty. Thus, the chronology of the construction of historical determinants of a structural policy corresponds to the most essential manifestations of the functioning of Ukraine's politico-economic medium. We have found the main elements of a gradation of the national economy structure on the basis of the comparative analysis of the collection of factors, which are caused such processes. We have determined the main structural changes in the economic system, which were realized under the influence of exogenic and endogenic factors changing the functioning of the system of the national economy.

The study of historical preconditions of the formation of a structural policy and factors determining a change in the national economy structure forms a retrospective idea of peculiarities of the essence of Ukraine's economic system. It is revealed not only as the ratio of elements of a structure of the economy, but also as the process of change on the level of its adaptation to the world economy.

KOVAL'CHUK T. T. "Poverty of the working population is the dramatic reality of Ukraine's present life" — The extremely sharp topical problem such as the chronic poverty of the working population is analyzed. The international community recognizes and respects only those public structures, where the manifestations of a marginalization of the society are absent, the aspiration for the self-affirmation and the civilizational development is demonstrated, and the population is able to protect the basic economic interests and national priorities. The constitutional requirement as for the transformation of Ukraine into a social state has not been realized, despite the available potential possibility. Conversely, the policy of "social nominalism", which generates the cynical exploitation of the able-bodied population and creates the preconditions of hereditary poverty, has been realized already traditionally. According to the objective laws of a market economy, namely the solvent mass demand is a defining "driver" for a real economy. Some measures concerning the introduction of methods and real mechanisms of enhancement of the solvent demand and the purchasing capacity of the working population into the reality are proposed. Only such correction of the economic policy will guarantee a real priority development of the national production, rather than a declarative one.

Науковий журнал
“ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ”
№ 5 (654)/2016

The scientific journal
“ECONOMY OF UKRAINE”
No. 5 (654), 2016

Реєстраційне свідоцтво: КВ № 1027 від 26 жовтня 1994 р.
Registration certificate: КВ № 1027 of October 26, 1994

Видавець: Державне підприємство “Редакція журналу “Економіка України”
Publisher: State Enterprise Company “Editorial Office “Economy of Ukraine”

Над журналом працювали: Горобець Л.А., Городня Г.О., Єгорченкова Н.В.,
Загорний В.І. (комп’ютерна верстка), Кухтін В.В., Олешко Г.Г.,
Пасека Г.І. (випускаючий редактор)

Адреса редакції: вул. Московська, 37/2, 01015, Київ, Україна
Телефони: заст. головного редактора 280-52-75,
директора 280-32-71,
завідуючого редакцією 280-31-10 (тел./факс)
e-mail: ecoua@mail.ru
<http://www.economukraine.com.ua>

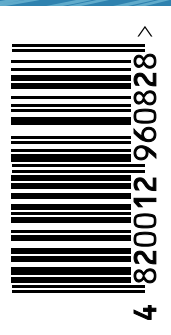
Address of the Editorial Board: 37/2, Moskovs’ka Str., Kyiv-15, Ukraine.
Phones: Deputy Editor-in-Chief +38(044) 280-52-75,
Director +38(044)280-32-71,
Fax: +38(044) 280-31-10
e-mail: ecoua@mail.ru
<http://www.economukraine.com.ua>

Підписано до друку 12.05.16. Формат 70x108¹/₁₆. Папір офсетний. Офсетний друк.

Загальний тираж 547
Circulation 547

Віддруковано у ТОВ “Наш формат”
02105, Київ, пр. Миру, 7, к. 45.
Реєстраційне свідоцтво ДК № 4540 від 7 травня 2013 р.

Передплатний індекс “Укрпошти” 74158

ISSN 0131-775X.
Економіка України
2016. № 5. 1-100.